

*De Borazlian à Kayseri, Césarée
Le Pont d'Alys⁽¹⁾ et les brigands tueurs
de l'Ittihad*

(1) Kizil Imam

24.

ՊՕՂԱԶԼԻԱՆԷՆ — ԿԵՍԱՐԻԱ

ԱԼԻՍԻ ԿԱՍՈՒՐԶԸ ԵՒ ԻԹԹԻՎԱՏԻ ՉԵԹԱՆԵՐԸ

Մոզկատէն Պօղազլիան երեք օրուան կառքի ճամբան մենք վեց օրուան մէջ հազիւ կրցանք անցնիլ, որովհետեւ հազիւ օրական 6—7 ժամ կրնայինք ճամբայ երթալ, մեր կարաւանին¹⁾ երորդին հետիոտն ըլլալուն պատճառով: Ամէնքս ալ մեր առօրեայ մահասարսուռ մտահոգութեանց մէջ, մեծապէս մեզ միխթարուած կը զգայինք, երբ կը յիշէինք անխուսափելի այն աղէտալի հետեւանքները, եթէ կառավարութեան թոյլտուութենէն օգտուելով փորձուէինք հետերնիս առնել Չանկըրիի հայ ընտանիքներն ալ: Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը, եթէ կին, աղջիկ, մանուկ հետերնիս առած եռապատիկ կամ քառապատիկ աւելի մեծ կարաւանով մը անցնէինք այս արիւնտո ճամբաներէն:

Ինչպէս չանկըրիցիները, նոյնպէս եւ Գասթէմունիի հայոց տարագրութեան 400 հոգինոց կարաւանը, որ 2—3 օրուան յետամնացութեամբ մեր ետեւէն կու գար, հետը չէր առած կին, աղջիկ, մանուկ: Չգա՞ծ էին գասթէմունցիներն ալ իրենց ընտանիքները քաղաք, սակայն Չանկըրիի եւ Գասթէմունիի տեղական կառավարութիւնները տարագրուած հայոց ընտանիքները հեռացընելով քաղաքէն, փոխադրած էին շրջակայ թուրք գիւղերը: Բայց ուրախատիթ է յիշել, որ Գասթէմունիի կուսակալութեան թուրքերը, մեծաթիւ ընակակից հայեր իրենց դրացի շունենալուն համար եւ քաց աստի եղողներն ալ թրքախօս ըլլալուն նուազ հայատեաց էին: Որով եւ գիւղերը ցրուած հայ ընտանիքները ո՛չ բռնի իսլա-

մացութեան հարկադրած էին ուրիշ բոլոր տեղերու նման, եւ ոչ ալ շատ գէշ վարուած հետերնին:

Երբ մեր կարաւանը Պողազլիան մտաւ, մեզ մասնաւոր նկատումով անցուցին կառավարական շէնքին առջեւէն, որուն պատրէզամին վրայ մեզ դիտելու կանգնած էին պետական բարձր պաշտօնեաները: Սակայն Եղկատի ահաւոր ջարդերը կազմակերպող եւ վարող փոխ կառավարիչ արիւնարբուն Քէմալ հիւանդութիւն պատրուակելով՝ բացակայ էր կառավարական շէնքէն ու տունը մնացած էր, ինչպէս տեղեկացանք տեղոյն ոստիկան զինւորներէն:

Մեր կարաւանը առաջնորդեցին քաղաքին մէկ ծայրը իբր զօրանոց ծառայող եւ պատուհանի սպակիներէ բոլորովին զուրկ քարակառոյց շէնք մը: Հազիւ ժամանած, Եղկատէն մինչեւ Պողազլիան մեր կարաւանը առաջնորդող հարիւրապետ Շիւքրի հրաժեշտ առաւ մեզմէ, ըստ մեր խնդրանաց վատահելի ոստիկան զինւորներու ենթասպայի մը (չափուշ) յանձնել տալով մեր կարաւանին առաջնորդութիւնը դէպի Կեսարիա:

Ճարագրութեան հայ կարաւանի մը Պողազլիան ժամանումը հազիւ քաղաքին մէջ տարածայնուած, մեր արգելափակուած շէնքին շուրջ եկան դեզերիլ հայ 6—12 տարեկան որբուհիներ, վտիտ, նկուն եւ պատառտուն ցնցոտիներով: Զարդուկոտոր եղած հին ազնուական ցեղի մը այս թշուառ բեկորներն մեր քանտարկուած խուցին ջարդուփշուր եղած պատուհաններուն առջեւ գալով կմախացած ձեռքերնին կառկառելով հեկեկանօք կ'աղաչէին ու կ'ըսէին՝ — Տէր պապա, անօթի ենք . . . կը մսինք . . . (Մարտի մէջ էր.) մեզի հացի մը փարայ տուր . . . ոտքդ պագնենք մեզ ալ հետդ տար . . . : —

Սահատակուած հայութեան եղերամահ մայրերու տաքուկ գրկէն խլուած այս անմեղ որբուկներուն օգնել չկարենալուս դժբախտ պարագան, ա՛խ հազար անգամ անտանելի էր, քան ամէնքին այնքան սարսափ ազդող մահը: Աքսորական հովիւ մըն էի յօշոտուած հօտի մը, անկարող էի պատառ մը հաց տալու այս հէզ որբուկներուն, որովհետեւ ես ալ չունէի. ի՞նչ կրնայի ընել, ոչինչ . . . : Միայն ջանաւ ամբապէս դրոշմելու այս բոլոր եղերական ու եղեոնական դէպքերը յիշողութեանս սեւ ծալքերուն մէջ,

ողջ մտալուս պարագային կտակելու համար այս ամէնքը ապագայ հայ սերունդներուն . . . :

Ասոնք Յոզկատցիներու նման թրքախօս չէին, կամ այն էր որ Պօղազլիանի հայ ժողովուրդը իր շրջակայ բազմաթիւ հայ գիւղերով հայախօս էր, ինչպէս կը հաւաստէին մեզի ընկերացող այս շրջանակին ուստիկան զինուորները, եւ կամ ասոնք հայախօս ներքին գաւառներէն՝ այս ճամբաներէն անցնելով նահատակուած հայերու մնացորդ բեկորներն էին:

Չանկըրիէն մեկնելէն վերջ առաջին անգամ էր՝ որ Պօղազլիանի մէջ ջարդուած հայութեան բեկորներուն կը հանդիպէինք: Այս թշուառներուն մեր վրայ թողած կարեկցութեան տպաւորութենէն զատ կը լեցուէինք մահաբոյր սարսափի զգացմամբ, մտաբերելով հայութեան այն խուժուժ մարտիրոսութիւններն, որոնց անժխտելի ապացոյցներն կը թուէին ըլլալ իրենց գերեզմանին արդէն մօտեցած այս հէգ խլեակները:

Արիւնարբու Քէմալին այսքան մօտիկ գտնուելնուս պատճառով՝ նոյնքան մտահոգ զիշեր մը անցընելէ վերջ, արեւածագին հետ մեկնեցանք Պօղազլիանէ դէպի Կեսարիա՝ մեծ ահ ու դողով եւ մահուան սարսափով լեցուած:

Որովհետեւ ամէնքը, նոյնիսկ մեզի ընկերացող ուստիկան բոլոր զինուորներն, ինչպէս եւ հարիւրապետ Շիրքի ըսած էին մեզի՝ —
ԵՅԵ ՊՕՂԱԶԼԻԱՆ — ԿԵՍԱՐԻԱ ՃԱՐԲԱՆ ԱՆ ԿԱՐՈՂԱՆԱԷ ՈՂՋԱՐԻ ԱՆՏՅՈՒ, ԱՆ ԱՅԻՆ ԱՆՈՒՆ ՄԻ՛ ԳԱՍՏԱԷ . . . :

Հազիւ ճամբայ ինկած՝ սկսայ ըստ իմ՝ սովորութեան մասնաւոր բարեկամութիւն մշակել մեզի ի նորոյ ընկերացող ուստիկան զինուորներուն եւ մանաւանդ ասոնց պետին հետ, որ Օսման անուշով Պոլսեցի ուսեալ երիտասարդ մըն էր, որ իբր զինուոր պատերազմի ճակատ-չերթալու համար՝ ստանձնած էր ուստիկան զինուորի ենթասպայի այս պաշտօնը, եւ դեռ նոր եկած էր Պօղազլիանի այս ամենասարինոտ շրջանը, թողլով Պոլսոյ կեդր. հեռագրատան մէջ իր ունեցած պաշտօնը:

Առաջին օրը անցաւ բարեբախտաբար առանց մեզի մտահոգութիւն առթող եւ յիշատակութեան արժանի միջադէպի ու գիշերեցինք Չանդըր կոչուած թուրք փոքրիկ գիւղ մը:

Երկրորդ օրը անցանք ընդարձակ սարահարթէ մը: Ո՛ր հրչափ գեղեցիկ էր վերագարթնող բնութիւնը գարնան այս սկիզբին: Չանկրրիէն մեկնելով Փետրուարի 12ին ցուրտ ձմրան մէջ անցանք ձիւնի թանձր ճամբաներէ, զի արդէն Մարտի երկրորդ շաբաթն էր որ կը բուրբէինք: Մեր կարաւանին մէջ գտնուող ժողովորդին մեծ մասին ոտքը այլևս կօշիկ չէր մնացած, մաշած ըլլալուն նետած էին՝ եւ հիմա թուրք զիւղացիներէ տեղական կաշի առնելով ամէնքն ալ տրեխ շինած ու հագած էին:

Գարնանային ակնապարար կանաչութիւն մը՝ կէտկիտուած դեղին, կարմիր եւ ճերմակ ծաղիկներով՝ մեր տանջուող հոգիներուն միակ սփոփանքն էր:

Բայց միանգամայն կ'արիւնտէր մեր սրտերն, երբ կը յիշէինք գարնան այս վերագարթնող բնութեան կենսապարգեւ գեղեցկութեանց մէջ՝ անակնկալ կերպով սպաննուելու յոյժ հաւանակաւնութիւնը: Չմրան մէջ մեռնիլը այնքան կսկծալի չպիտի ըլլար անշուշտ, որքան գարնան մէջ բոնադատուած մահ մը, այն ալ չարչարալից մահ մը: Որովհետեւ որքան բնական պիտի ըլլար մարդկային մահ մը՝ բնութեան մեռած օրերուն, նոյնքան դժնդակ հակասութիւն մը պիտի ըլլար մարդկային մահ մը՝ բնութեան հրաշագարդ յարութեանը մէջ . . . :

Գարուն էր, մեր շուրջը կանանչ մարգագետինները զարդարուած էին գարնան երախայրիք եղող ձիւնածաղիկներով: Ասոնց սպիտակ վեղարներուն քովիլը կը տեսնուէին կապոյտ մանիշակներ, որոնք հայ նահատակուած կոյսերու աչքերուն նման կը պըսպըղային կանանչ եւ սպիտակագետտ այս դաշտերուն ու մարմանդներուն վրայ:

Բայց դալարագեղ եւ կանանչ այս բնութեան գեղեցկութիւնները երբեք չէին հանգուցաներ մեր աչքերը, որովհետեւ ակամայ անտարբեր դարձած էինք բնութեան այս հիասքանչ տեսարաններուն:

Այո՛, հոտաւէտ էին ծառ ու ծաղիկներ, բայց մենք չէինք զգար այդ բուրումները . . . :

Այո՛, ակնապարար էին մեզ շրջապատող դաշտերն ու մարգագետիններն, բայց մեր անմեղ ազգակիցներուն յօշոտուած մար-

միններն մեր երեւակայութիւնները այնքան սարսափով լեցուցած էին, որ կը տեսնէինք ու չէինք տեսներ, կը զգայինք ու չէինք զգար . . . :

Այո՛, վերագարթնող բնութիւնը շատ գեղեցիկ էր, հրաշագեղ ու հոգեպարսր. քայց չէ՞ որ մեր սրտերն սուզի պատանք հագած էին . . . մեր հոգիներն եւս մահուան վաղուան տազնապով խոռված . . . :

Ի՞նչ փոյթ մեզի զարունը, կամ՝ իր կանաչազարդ գեղեցկութիւնները, նախախնամութեան զանազան ու զարմանազանք բիր հրաշալիքները. մեր դարտոտ սրտերուն աստեք ի՞նչ դարման էին, մեր հագար ու մէկ վէրքերուն աւ խոցերուն աստեք ի՞նչ պալասան էին . . . :

Չէ՞ որ մենք մահուան դատապարտուած ազգի մը ժառանգազուրկ խլեակներն էինք, մերկ, անօթի, հալածական ու թափառական . . . : Կ'երթայինք դէպի մահ . . . կը քաշէինք դէպի սեւ ճակատագիր . . . :

Թուրք վրիժառու եւ արիւնոտ ուրուականը անխնայ կը հալածէր մեզ, հովի պէս կ'անցնէինք սար ու ձոր . . . ոչ մէկ տեղ մէկ գիշերէ աւելի վար կը դնէին մեզ:

Անտեսանելի եւ անձանօթ բօթաբեր ուրուական մը կ'ըսէր մեզի անդադրում՝ «Մահապարտ հայ, քալէ՛ քալէ՛ . . . քեզի ետեւ նայիլ չկայ . . . միշտ առաջ քալէ՛ . . . միակ փրկութիւնդ անապատն է . . . միակ մխիթարութիւնդ մահն է . . . : Միայն աղօթէ որ այդ մահդ շարչարալից չըլլայ, փոյթ չէ թէ առանց գերեզմանի մնաս . . . »:

Այսպէս միշտ անտարբեր մեր շուրջը սփռուած զարնան գեղազուարճ հմայքին ու փթթումին, անցուցինք առաջին եւ երկրորդ օրը, առանց յիշատակութեան արժանի ո՛ր եւ է մտահոգիչ նոր միջադէպի:

Սակայն երրորդ օրը՝ մինչդեռ կը կարծէինք անցած ըլլալ երկիւղալի վայրերը, յանկարծ մենք մեզ գտանք այնպիսի իրական եւ կազմակերպուած վտանգի մը առջեւ, որ կը սպառնար նոյն իսկ մեր ամէնքին կեանքը արժել:

Պողազլիանի եւ Կեսարիոյ ճամբուն վրայ գտնուող Ալիս

գետի (Գրգըրբմաք) «չօք կէօզ», կոչուած քարաշէն կամուրջին կը մօտենայինք եւ միայն կէս ժամ մնացած էր հասնելու: Երբ յանկարծ ամէնքս ալ սարսափեցանք՝ լսելով «մալգէրի» յաջորդական պայթիւններ, որոնց արձագանգներն կը թնդացնէին մերձակայ ձորերն ու անձաւներն, հետզհետէ տկարացող ճարճատիւններով:

Անհրաժեշտ համարուեցաւ քննութեան համար անմիջապէս մեզի ընկերացող ոստիկան զինուորներէն մէկը փութացնել հրազէնի պայթումներուն կողմը: Սպառնացող վտանգի մը պահուն որոշեցինք ետ դառնալ՝ եւ ճամբէն հեռու թուրք զիւղ մը սպաստանիլ, մինչեւ որ վտանգը անցնի:

Սակայն զրկուած ոստիկան զինուորը տեսնելով որ չի դառնար, երկրորդ մը ղրկեցինք նոյն ուղղութեամբ, քայց այն ալ գնաց ու չդարձաւ:

Իսկ մեր կարաւանին միշտ յառաջապահ եղող Մկրտիչ անունով կտրիճ եւ հայրենասէր երիտասարդը, ըստ մեր զաղտնի եղած կարգախօսին, հրահանգեցինք որ չյառաջանայ եւ կեցած տեղը մնայ:

Միւս կողմէն տեսնելով որ ոստիկան զինուորներու պետը կարաւանը կը ստիպէ որ յառաջանայ, պարզեւ տալով մօտ¹/₂ ժամ յապաղեցնել տուիճք մեր ճամբան: Բայց մեր ղրկել տուած երկու ոստիկաններու դարձին ի գուր սպասելէ վերջ, ճարահատ յոյժ դանդաղ գնացքով եւ ար ու դողով շարունակեցինք մեր ճամբան: Հազիւ դէպի գետը երկարող աղեղնածեւ գտիթափը սկսանք իջնալ, տեսանք որ մենք մեր ոտքով արդէն թակարդը ինկած էինք: Ստուգիւ այս անգամ ամէն ժամանակէ աւելի կը գտնուէինք իրական եւ վերահաս մահուան մը սոջել:

Պողազլիանի արիւնկզակ զայմագամը Բէմալ, որ քաղաքէն մեր անցած միջոցին հիւանդ ձեւացած էր, մեր ճամբայ ելլելէն վերջ հեռանձայնով իմացուցած էր Կեսարիոյ Իթթիհատի «քլիւպին», հայ տարագրեալներու կարաւանի մը գալուստը դէպի Կեսարիա:

Այս լուրին վրայ՝ Իթթիհատի «քլիւպը» անմիջապէս շարժման մէջ դրած էր իր հեծեալ հարիւրէ աւելի «չէթանները» կամ

աւագակները, ասոնք եկած դիրք ընծած էին Ալիս գետի այս կամուրջին առջև, որմէ ստիպուած էր անպատճառ անցնիլ դէպի Կեսարիա ուղեւորող ամէն կարաւան:

Արդարեւ ոճիրներու յոյժ յարմար վայր մըն էր Ալիս գետի այս կամուրջը: Որովհետեւ իրապէս կիրճ մըն էր, եւ գետը կ'անցնէր արագ վազքով մը վիթխարի եւ գահավէժ ապառաժներու միջով, որոնք կը պարսպէին իր եզերքները, մանաւանդ Կեսարիոյ կողմէն:

Իսկ մեր եկած կողմը քացավայրի մը վրայ բազմաթիւ քարայրներ կային, եւ քարաշէն մէկ քանի կիսափուլ շէնքեր, ինչպէս նաև ջորեպաններու կենդանիներուն յատուկ պարսպապատ իջեւան մը կամ տեղեկան բառով «խան» մը:

Մեզ դիմաւորող հեծեալ իթթիհատական չէթաները իրենց ձիերը այս քարայրներուն մէջ, եւ մէկ քանի պետեր եւս դուրսը ձիերը կապած էին՝ Չէրքէզի արծաթապատ երասանակներով եւ թամբերով: Իսկ մէջտեղ շրջող չէթաները հագուած էին Չէրքէզի զգեստ եւ գլուխնին դրած էին կարմիր կատարով սև «փափախ» նորածին ուլի մորթէ շինուած:

Հազարաւոր հայեր 1915 ի ամրան՝ կիրճին մէջ եւ ճիշդ այս կամուրջին առջև սպաննուած են ամենախուժ դուժ կերպերով եւ գետը նետուած մարմինները: Բայց այս ժամանակէն վերջ, ուրեմն շուրջ 8—9 ամիսէ ի վեր այլևս ոչ մէկ կարաւան անցած էր այս նախճիրի վայրերէն: Որովհետեւ արդէն ներքին զաւառներու մէջ զտնուող հայեր չէին մնացած, «մաքրուած» ըլլալով ամէնքին ալ հաշիւը:

Արդ՝ անմեղ արեան ծարաւի այս վագրերու ջուլիրը՝ փութացած էր այս նեղ կիրճին մէջ մեզ դիմաւորելու, արեան նոր խորնջոյքի մը գագանային ախորժակով:

Այս «չէթաներուն» պետերը ինչպէս ամէն տեղ, ամէնքն ալ իթթիհատական երիտասարդ թուրք սպաներ էին կանոնաւոր բանակէն ընտրուած եւ էն կատաղիներէն:

Կեսարիոյ ամենատխրահոշակ եւ իրենց նախճիրներով մեծ համբաւ հանած այս չէթայական կազմակերպութեան ղեկավարը կամ հրամանատարն էր Կեսարիոյ իթթիհատի քլիւպին պետը, որ միանգամայն տեղւոյն քաղաքապետութեան նախագահն էր:

Թէպէտ քաղաքապետութեան նախագահներն ըստ օրինի պէտք էր որ տեղացի կալուածատէրերէն ըլլային, սակայն համաշխարհային այս պատերազմի միջոցին, Իթթիհատի կեդրոնական Պոլսոյ քոմիդէն իր վրայէն նիւթական ծանր բեռ մը նետելու մտօք՝ կարգադրած էր որ Պոլսէն գաւառ դրկուած Իթթիհատի գաւառական քլիւպներու պետերը միանգամայն ստանձնելով նոյն քաղաքին քաղաքապետութեան նախագահութիւնը, այս վերջնոյն սնտուկէն ստանան իրենց ամսաթոշակները:

Երբ մեր չարխըր հոգինոց կարաւանը հասաւ կամուրջին առջեւ, քաղաքապետը, որ կառքի մը մէջ նստած կեսարիոյ Իթթիհատի քլիւպի չորս անդամներուն հետ մեր ճամբուն վրայ կը սպասէր, զիս իր կառքին մօտ կանչելով հարցուց՝ թէ ո՞րկէ կու գանք եւ ինչո՞ւ այսքան ուշ տեղահան եղած ենք: Ինչպէս կանխաւ քանիցս յիշեցի, 8 ամիս վերջ միայն մենք տեղահան եղանք Չանկըրիէն, երբ տեղահան ընելիք եւ սպանդ տանելիք ոչ մէկ հայ մնացած էր Փոքր Ասիոյ մէջ՝ քացի երկաթուղու զծի վրայ գտնուող հայերէն: Ասոնք ալ Տէր-Զօր գնացող կարաւաններու մնացորդ բեկորներն էին, որոնք կաշատքով կամ ո՞ր եւ է եղանակով կրցած էին մնալ Էսկիշէհիւր, Քէօթահիա, Գոնիա, Էրէկլի, Պօզանթի, Պէլէմէտիք, Ատանսա եւ Ամանուսի փապուղիներու շինութեանց մէջ՝ իբր զործաւոր կամ պաշտօնեայ:

Պահանջուած քացատրութիւնները տալէ վերջ, կառքով մեկնեցան Պողազլիանի ուղղութեամբ, եւ երբ հասան մերձակայ բլուրին կատարը, որ կ'իշխէր կամուրջին վրայ, կառքը կեցնելով իրենք կառքէն վար իջան եւ սկսան շրջիլ ծխելով, կարծես քանի մը կը սպասէին . . . :

Մենք ամէնքս ալ նախապէս պարզ ճամբորդներ կարծեցինք, բայց յետոյ մեր ուղեկից եւ պահապան ոստիկան զինուորներէն ու ենթասպայէն տեղեկացանք, թէ որպիսի դիւային ծրագրով եկած են եղեր ասոնք, եւ թէ ո՞վքեր են եղեր ու ի՞նչ արիւնտա դերեր կատարեր են 1915 ի ամբան տարագրութեան անաւոր շրջանին:

Ասդին՝ կամուրջին առջեւ կանգնած այս կազմակերպուած աւագաններուն պետը, որ կանոնաւոր ըմանակէն հազարապետ մըն էր «սիվիլ», բանկոնով եւ զինուորական կարմիր երիզաւոր տաքա-

տով, մեր կանխաւ զրկած ոստիկան զինուորներէն առաջինը բռնած կը ծեծէր՝ ոստիկան զինուորին ձեռքի «մարթինի», հրացանովը: Որովհետեւ սա բոլորովին անտեղեակ իր դէմ՝ գտնուող անձերուն ղվքեր ըլլալուն՝ յանդգնած էր հարցնել թէ «մավզէր», արծակողները որո՞նք էին եւ ուզած էր ասոնց անունը արձանագրել: Իսկ չէթայապետը վէճի առիթ մը ինքնին գտած ըլլալով, արդէն սկսած էր շարաշար ծեծել, եւ մենք լսեցիք ծանր այն հայհոյանքները, որ այս պետը կ'ընէր տեղական կառավարութեան հասցէին՝ ասանկ «փայտի կտորներ», ոստիկան զինուոր ընելուն համար...:

Հանդիպակաց քարայրներուն մէջէն, որ մեզմէ հազիւ հարիւր քայլ հեռուն էին, յառաջացան 4—5 հսկայակազմ՝ չէթաներ՝ ամէնքն ալ Չէրքէզի տարազով, եւ ակնարկով նշանացի կը խօսէին իրարու հետ:

Վերջապէս վայրկեանը արդարեւ յոյժ եղերական էր, որ կրնար յանկարծ եղեռնականի փոխուիլ: Անտէր ու անպաշտպան ափ մը հայեր էինք, անգէն, անօթի, երկար շաքաթներէ ի վեր յոգնած եւ սպառած դժոյակ եւ՝ աքսորականներու միայն յատուկ եղող տառապագին ճամբորդութենէ մը:

Չէթաներու այսքան մեծ բազմութեան, որոնց թիւը անշուշտ ճշդիւ հնար չէր մեզի, պէտք չկար երբեք. զի արիւնկզակ եւ ոճիրներու մէջ մարզուած այս աւազակներէն տասը հատը իսկ բաւ էր մեզ ամէնքս ալ կոտորելու:

Արդէն մեր դէմը եւ մեր շուրջը տեղի ունեցող խորհրդաւոր այս շարժումներէն եւ ոճրապարտ կազմակերպութենէն այնքան տազնապած եւ շուարած էինք ամէնքս ալ, որ ապրելու յոյս չէր մնացած այլեւս մեր մէջ: Որովհետեւ իրապէս թակարդը ինկած էինք. միւս կողմէ ոչ մէկ փրկութեան միջոց եւ հետեւապէս յոյս կրնայինք տածել...: Քանի որ բոլոր փախուստի ճամբաներուն վրայ հեծեալ չէթաներ արձանացած էին իբր պահակ: Մեր արիւնը կարծես ստոած էր մեր երակներուն մէջ, մեր միտքը չէր գործեր, գիտակցութեան կամ դատողութեան նշան չէր մնացած մեր մէջ. ոչխարներու հօտ մըն էինք իրապէս: Բաւ էր որ մեր վրայ յարձակում ըլլար, մենք անգիտակցաբար, ամբոխի հոգեբանութեամբ՝ որ տրամաբանել չի գիտեր, եւ երբեք ոչխարի հաւաքական քնազ-

դէն չի տարբերիր, մենք մեզմէ պիտի երկարէինք մեր գլուխները, քարձրացող եւ իջնող դանակներուն տակ . . . :

Այս միջոցին թիկնեղ «չէթա», մը եկաւ եւ հրամայեց ամէնքիս, որ քանի մը քայլ հեռու գտնուող որմափակուած եւ չծածկուած ախոռը երթանք, որ ոչխարներու լքուած գոմ՝ մը կը թուէր ըլլալ: Մեզմէ շատեր, հակառակ անոր՝ որ սպանդի մը ամէն հաւանականութիւն կը տեսնէին, սկսան դէպի այս գոմը երթալ, մէկ քաշիներ ներս մտան, ուր մեզ արգելափակել կ'ուզէին՝ սպանդի մը պարագային հաւանական ամէն փախուստ արգիլելու եւ նուազ յոգնութեամբ եւ մէկ հարուածով ամէնքս ալ «մաքրելու» համար:

Արդարեւ վայրկեանը ճակատագրական էր՝ ու ստոյգ մահը մեր առջեւ ծառացած էր, պէտք էր եթէ հնար էր վերջին ճիգ մ'ընել փրկութեան, ապա թէ ոչ ամէնքս ալ կորսուած էինք:

Մենք մեր մէջ արդէն համաձայնութեան մը եկած էինք, որպէս զի անխուսափելի աղէտի մը պարագային՝ վազենք կամուրջի վրայ, որ 10 քայլ միայն հեռու էր մեզմէ, եւ նետուինք գետը . . . : Իսկ հայրենի գետը Ալիս՝ զարնան ծինահալին պատճառով այնքան քարձր յորդած էր, որ ստուգիւ լայնատարած ծով մը դարձած էր: Տարակոյս չունէինք որ տասնեակ հազարաւոր հայերու խոր գերեզմանը եղող մեր հայրենի այս գետը Ալիս, չպիտի զլանար եւ մեզ ընդունելու իր յորձանուտ պղտոր ալիքներուն մէջ . . . եւ պատասպարելու մեզ, փրկելով մարդահրէշ թուրք ոճրագործներու շարշարալից եւ խուժողուժ մահէն . . . :

Իսկ ես մտադրած ըլլալով ձիովս մէկտեղ կամուրջէն գետը նետուիլ, դեռ աշտանակած ասպանդակներուս վրայ, սրտատրոփ կը հետեւէի հեւ ի հեւ այս քոլոր իրադարձութեանց, առնելու համար վճռական եւ վերջնական քայլը . . . : Այս միջոցին Պոլսոյ մեր մտաւորական արքորի հին ընկերներէն մէկը փաստաբան Դանիէլեան եկաւ սթափեցնել զիս շուարած վիճակէս, հարկադրելով որ վճռական քայլ մը առնեմ, եւ ըսաւ — Հայր սուրբ, չե՞ս տեսներ մեզ ախոռը կը տանին սպաննելու . . . Ժողովուրդը մի՛ թողուր որ ներս մտնէ . . . դուրս կանչէ . . . : — Թէպէտ աչքերուս առջեւ կատարուած էր այս ամէնը, քայց այնքան շուարած էի եւ կրնամ լսել առաջին անգամ՝ ըլլալով պաղարիւնութիւնս այնքան որսն-

ցուցած էի, որ չէի տեսած ժողովուրդին զոմը մտնել սկսիլը. որովհետև աչքերս անքթիթ յառած էի չէթայապետին . . . :

Իսկոյն մօտս կանգնած մէկ քանի կտրիճ երիտասարդներ փութացուցի ներս մտնողներուն մօտ՝ զիրենք ստիպողաբար քովս հրաւիրելով եւ միւս կողմէն յանձնարարելով ամէնքին, որ դէպի գետափը անզգալաբար յառաջանան . . . : Մեր աքտրի ընկերներէն չանկըրիցի վաճառականներէն ողբացեալ Աստուածատուր, յոյժ ժողովրդական եւ ազնիւ դէմք մը, ինքնաբերաբար մօտենալով չէթայապետին, կ'աղաչէր կը պաղատէր որ ոստիկան զինուորը այլեւս չծեծէ եւ ներէ, միանգամայն ինքն ըլլալով տարէց մարդ՝ ողորբանօք կը համբուրէր չէթայապետին ձեռքերը:

Մեզի ընկերացող ոստիկան զինուորներուն ենթասպան ինք ալ գնաց միջամտելու եւ աղաչելու չէթայապետէն, որ քաւ համարի այսքանը . . . :

Քաջալերուած այս երկուքին միջամտութենէն, իսկոյն իջայ ձիէս եւ անապարեցի չէթայապետին մօտ, ես ալ իմ կարգիս աղաչելով որ շնորհ ընէ մեզի եւ չծեծէ այլեւս զինուորը, եւ պաղատագին խնդրելով որ թոյլատրէ մեզի շարունակելու մեր ճամբան:

Չէթայապետը՝ զինուորը արձակելով սկսաւ ինձմէ տեղեկութիւններ հարցնել մեր կարաւանին մասին: Անապարեցի պահանջուած լուսաբանութիւններն տալ, ամենայն հաճոյակատարութեամբ պատասխանելով իր բոլոր հարցերուն ճշդութեամբ: Ի մէջ այլոց հասկցնելով որ Չանկըրիի 40 տնուոր հայ ժողովուրդը քաղաքական եւ ազգային գիտակցութենէ զուրկ եւ թրքախօս խեղճ ու անմեղ ժողովուրդ մըն է, եւ այս իսկ պատճառով շուգեցին արտրել, եւ թիրիմացութեամբ մը միայն ճամբայ հանեցին . . . անձնական հակառակութեան մը պատճառով: Մասնաւորաբար յիշեցի թէ իմ ըսածներս հաստատող եւ յոյժ նպաստաւոր ոճով խմբագրուած պաշտօնագիր մը ունինք, եւ խնդրեցի որ հաճի անգամ մը աչքէ անցնել զայն: Որովհետև խորապէս համոզուած էի, որ մեր պաշտօնագիրին ոճը յոյժ նպաստաւոր ազդեցութիւն պիտի ընէր անոր վրայ, ինչպէս մեր տարագրութեան բոլոր օրերուն մէջ, զայն կարդացող թուրք քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաներուն վրայ ըրած էր:

Ամէնքս ալ լայն շունչ մը առինք, երբ ակներեւ մեղմութեամբ մը ենթաստապային դառնալով պահանջեց մեր պաշտօնագիրը: Երբ առաւ ու ամբողջապէս կարդաց երկու անգամ, եւ երբ երկրորդ անգամ հասաւ այն տողերուն, ուր գրուած էր — Կեսարիա ողջամբ ժամանեանուն հեռագրով իմացնել ներքին գործոց նախարարին եւ Չանկըրիի կառավարութեան, — սկսաւ կարդալ քարձրածայն: Ապա իր շուրջը գտնուող նոյնպէս քաղաքային հագուստով ծպտուած թուրք սպաներուն դառնալով նշանացի խօսեցաւ եւ ապա լակոնական ոճով ըսաւ ինծի — Կիտէ պիլիբրսինիզ — կրնաք երթալ: Որքը ձեռքէն փակցնող որսորդի մը ակներեւ զայրոյթը կ'արտացոլար արիւնարբու այս արեւակէզ հրոսպետին խորշումած եւ պրկուած դէմքին վրայ . . . :

Այլեւս փրկուած էինք . . . մեր կեանքը մեզի շնորհուած էր: Իսկ այս ամէնը տեսած էր միայն հագիւ 15—20 բոպէ:

Կարգ մը ակնածալից եւ աւելի ճիշտ է ըսել ստրկացուցիչ թրքական «թէմմանահներէ», եւ շնորհակալութիւններէ եւ մասնաւորաբար կենսապարզ եւ մաղթանքներէ վերջ, որ հակառակ անշուշտ ներքին զգացումներու արտայայտել բռնադատուեցայ . . . կեանքի եւ մահու մէջ տարուքերող տառապանքի թշուառ ընկերներու նշանացի հասկցուցի իսկոյն, որ անապարեն նամբայ ելլել:

Պարտասած եւ 6—7 ժամ քալելէ յոգնած, ու մանաւանդ մեզի տարիներ թուող այս վերջին մահաբոյր մէկ քանի վայրկեաններէն զահնդած մեր խեղճ կարաւանը, իր խուճապը չմատնելու համար բռնազբօսիկ ջանքեր ընելով հանդերձ, փութաց հեռանալ այս պատմական սոսկալի վայրերէն: Ոչ որ մեզմէ կը համարձակէր ետեւ նայելու, կարծես վախնալով որ Ղուտի կնոջ նման աղի արձան կը դառնայ:

Եթժանատուն կամ ութսունամեայ հալումաց եղած ծերունիներ տեսնելու արժանի էր՝ ինչպէս երիտասարդական փութկոտ քայլերով կ'աճապարէին հեռանալ այս արիւնոտ գետէն, կամուրջէն եւ խորհրդաւոր քարայրներէն . . . :

Երբ սկանք քարձրանալ կամուրջին անմիջապէս հանդիպակաց զահաւանդը, մեր դէմ՝ ելան մէկ քանի հեծեալ չէթաներ՝ կրկին մեզ ենթարկելով ահ ու դողի: Բայց քարեքախտաբար մէկ

քանի խօսքեր զաղտնապէս փոխանակելէ վերջ մեր ենթասպային հետ, անցան գնացին դէպի կամուրջ: Միանալու անշուշտ իրենց խումբին, եւ կամ իրենց կանխաւ յանձնուած մէկ պարտականութեան մասին քացատրութիւն տալու արիւնկզակ չէթայապետին:

Մէկ քանի ժամուան հետքոտ ճամբորդութենէ մը յետոյ, վերջապէս հասանք սարաւանդի մը վրայ ի նորոյ կառուցուած քարաշէն եւ ամրակուռ իջեւան մը, ուր որոշուած էր զիշերել:

Թէպէտ հնարաւորութիւն կար ընթրիքի պատրաստութիւն տեսնելու, սակայն ամէնքս ալ քանի մը ժամ առաջ Ալիսի կամուրջին մօտը տեղի ունեցող մահասարսուռ դէպքէն չափազանց վրդովուած եւ ջղագրգիռ եղած էինք: Այս պատճառով ոչ ոք մեզմէ ախորժակ ունէր քան մը ուտելու, ընդհակառակը իւրաքանչիւրը կ'անապարէր լուացուելու՝ պառկելու համար ընդարձակ սրճարանին տախտակամածին վրայ՝ անկիւն մը կծկտելով:

Բայց ակներեւ էր թէ անհնար էր այս պայմաններու ներքեւ քնանալ, կամ նոյն իսկ մրափել: Այլ աչքերնիս փակած կը ջանայինք վերլուծել նոյն օրուան սարսափելի դէպքը իր յետին մասնաբաժանութեամբը: Իսկ մեզմէ շատեր նոյն այս զիշերը անարեկող ճիշերով զատանցեցին. եւ ոմանք խաւարին մէջ կարծելով թէ յարձակման մը ենթարկուած ենք, իրենց բունէն ընդոստ արթննալով դուրս ցատկեցին եւ պահ մը այս պատճառով մեր մէջ ընդհանուր խուճապ տիրեց: Ոմանք եւս կու լային... յիշելով իրենց կիները, զաւակները եւ սիրելիները. վերջին անգամ ըլլալով կ'ուզէին անդրադարձում մը ունենալ կեանքի անցեալ քաղցր յիշատակներու: Զի հարկ է խոստովանիլ թէ այսքան մծտիկ մեր զերեզմանին չգտնուեցանք երբեք՝ մեր տառապանքի 4—5 տարիներու ամբողջ ընթացքին:

Հազիւ արշալոյսը ողջունած, առանց սպասելու նոյն իսկ արեւածագին, անապարեցիներ ճամբայ իյնալ եւ ժամ առաջ հեռանալ արիւնտո յիշատակներ արթընցնող եւ դժբախտութիւն գուժող այս վայրերէն:

Երբ ըստ սովորութեան, մեր կարաւանին պանդոկին զիշերուան վարձքը վճարելու համար թուրք ծերունի պանդոկապետին հարցուցի, թէ ո՞րքան է մեր պարտքը, սա ի մեծ զարմացումս

ամէնքիս պատասխանեց — Միթէ Աստուած կ'ընդունի՞, եւ ամօթ չէ՞ ինձի որ պանդոկի վարձք առնեմ՝ ձեզի պէս թշուառ մարդոցմէ, որոնք տուն, տեղ, ընտանիք, հարստութիւն թողած, ոչխարի հօտի նման արքայ կը տարուին . . . : — Եւ երբ ըսի թէ ամէն պանդոկապետ մեզմէ տասնապատիկ վարձք առաւ իւրաքանչիւրէս նոյն իսկ մինչեւ 5 արծաթ դուրուշ, պատասխանեց — Առնողները անաստուած մարդիկ են եղեր, այս աշխարհը ընողաց գտնողաց աշխարհ է («իտէն պուլուր տիւնեասը տըր, եսհու»), ձեր զլխուն այս փորձանքները բերողներուն Աստուած պատիժը պիտի տայ, քայց ափսոս որ քանի մը սրիկաներուն երեսէն, ակնարկելով ժէօն թիրքերուն, երկիրն է որ կը կործանի . . . :

Ծնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցանք անպարանօք, անպատճառ նոյն օրը հասնելու համար Կեսարիա:

Էբրէք թուրք գիւղի մօտէն սկսանք իջնալ ծանր ծանր՝ շարք մը ապալեր բլուրներու վրայով գալարապտոյտ զառիթափ մը, որ մեզ առաջնորդեց դէպի Կեսարիոյ ընդարձակ դաշտը:

Հազիւ մեր ոտքերուն առջեւ տարածուող լայնածաւալ աւազի դաշտը իջած՝ սարսափելի թաթառ մը աւազի ամպեր ու սիւներ կը բարձրացնէր մեր շուրջը, որ եւ մեզ թաղեց աւազի ներքեւ: Անկարելի էր նոյն իսկ մէկ մեղր հեռուն տեսնելը. մենք իրարու պլլուած գետին պակեցանք՝ երեսնիս աւազին, գոնէ մեր դէմքերը պաշտպանել կարենալու համար փոթորկայոյց աւազի կսկծեցուցիչ շփումէն:

Իսկ մեր պահակ ոստիկան զինւորները՝ ժամ՝ առաջ ասկէ հեռանալու մեր աղաչանքներուն կը պատասխանէին միշտ անտարբերութեամբ՝ թէ Կեսարիա «թէլէֆօն», ըրած են եւ հրահանգի կը սպասեն: Բայց երբ աւազի թաթառը հետզհետէ սաստկացաւ, իրենք թողին մեզ եւ ապաստանեցան մերձակայ աւերակ խրճիթ մը, որ մեզմէ մէկ քանի հարիւր մեղր հեռուն կ'երեւէր:

Ձիապանս, զոր ձիուն հետ մէկ երկու մեղր հեռուն ձգած էի, երբ 2—3 ժամ՝ վերջ աւազի այս զարհուրելի թաթառը դաղրեցաւ, տեսայ որ ձին առած փախած էր՝ կապոցս ալ հետը տանելով. ձիու վարձքը Նոզկատէն—Կեսարիա արդէն կանխիկ առած էր Նոզկատի առջեւ հնգապատիկ արժէքով:

Արեւի մայրը մտնելէն վերջ, Կեսարիայէն ոստիկան զինուորներ գալով, մեր անուանց պաշտօնական ցանկին ընթերցումէն վերջ, օրինական յանձնումը ըրին, մինջ Պօղազլիանի հեծեալ ոստիկան զինուորները, մեր կողմէ լիառատ վարձատրուելէ վերջ դարձան: Իսկ մենք մեր նոր գերեզարներուն հետ ճամբայ ելանք դէպի Կեսարիա:

Մինչ ամէնքս ալ կը մխիթարուէինք, որ վերջապէս քաղաքի երես պիտի տեսնենք, եւ ահա առանց Կեսարիա մտնելու, քաղաքին եզերքէն մեզ առաջնորդեցին Թալաս, որ մէկ ժամ հեռու ըլլորի մը վրայ շինուած է: Երբ Կեսարիոյ քաղաքին եզերքէն կ'անցնէինք, հետաքրքիր թուրք բազմութիւն մը փութաց դիտելու մեզ, զարմանալով որ դեռ «Անատօլուի», մէջ հայ մնացած է եղեր... մինչ իրենք կը կարծեն եղեր, թէ ա՛լ հայ չէ մնացած երբեք թուրք պետութեան սահմաններուն մէջ: Թուրքերէն ոմանք գաղտագողի մօտենալով մեզմէ մէկ քանիին կը հարցնէին թէ, արդեօք իսլամացած ըլլալնո՞ւս համար այսքան ուշ տեղահան եղած էինք...:

Երեկոյին խաւարին մէջ առ խարխափ սկսանք քարձրանալ Թալասի քարձրութիւնը: Երբ մեր կարաւանը կ'անցնէր Թալասի փողոցներով, հաստաորով քարաշէն երկյարկանի տուներու պատուհաններէն տեսանք կիներ, որոնք թաշկինակները ձեռքերնին լալու ձեւեր ունէին: Ապա լսեցինք որ իսլամացած հայ ընտանիքներ են եղեր, որ ի տես ազգակից տարագրեալ նոր կարաւաններու փղձկած էին: Անշուշտ խորհելով թէ մենք ալ կը տարուէինք դէպի հայութեան անշիրիմ՝ գերեզմանը Տէր-Զօր՝ մեր արեան տուրքը վճարելու համար իբր փրկագին, Հայաստանի ազատագրութեան նպաղարեան յղութեան արիւնագանգ երկունքին...:

De Kayseri à Comarza
Le dévouement des femmes Arméniennes Libanaises
de Kayseri.

25.

Կ Ե Ս Ա Ր Ի Ա — Թ Ո Մ Ա Ր Զ Ա

ԻՍԼԱՄԱՑԱԾ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՀԱՅ ԿԻՆԵՐՈՒ ԱՆՁՆՈՒԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նրա Թալաս ժամանեցինք, մեզ առաջնորդեցին եկեղեցիին կից ազգային քարաշէն «խանը», որ տեղացի հայերու տարագրութենէն վերջ՝ թուրքերը պատահական իրենց պէտքերուն գործածելով զարկած կոտրած էին եւ ապակիները եւ պատուհանի շրջանակները եւ դուռները, ախոռի վերածելով զայն:

Կենդանիներու նման մեզ հրեցին ներս եւ հսկայ դուռներու առջեւ սուինաւոր պահակ 2 զինուոր կեցնելով՝ արգիլեցին ամէն հաղորդակցութիւն:

Այս միայարկ ամրակրու իջեւանը ունէր 10—12 սենեակներ, ոմանք քարէ յատակով եւ մէկ քանին եւս տախտակամածով: Աղտոտ եւ պատուտած փսիաթի կտորներ ոմանց յատակը դեռ կը ծածկէր մասամբ:

Մեր ցաւը սակայն պանդոկի, իջեւանի անյարմարութիւնները չէր: Որովհետեւ վաղուց ընտելացած էինք աղտոտ ախոռներու. շատ անգամներ նոյն իսկ բացողեայ գիշերել ստիպուած էինք՝ ցուրտին, բուքին, եղեամին ներքեւ: Բայց Տէրը պահած էր մեզ, եւ մինչ առաջները ննջասենեակի մէկ պատուհանին աննշմար մէկ բացուածքին պատճառով հիւանդութեանց ենթարկուած էինք, տառապանքի այս տարիներուն մէջ՝ այս կարգի միջադէպեր իրենց ծայրահեղ կերպերովն այժմ՝ այնքան սովորական դարձած էին, որ այլեւս չէին ազդեր մեզի եւ անուշադիր էինք նմանօրինակ

դժուարութեանց կամ՝ դէպքերու մասին, երբ մահուան մղձաւանջը մեզ կը տագնապեցնէր ամէն օր, ամէն ժամ:

Մեր մեծագոյն մտատանջութիւնը եւ բռնադատեալ զսպումով մը՝ ա՛լ աւելի ծայրայեղ թափ ստացած մեր գայրոյթը անոր համար էր, որ արգիլուած էր մեզի նոյն իսկ չոր հաց գնել մեր դրամով:

Թալասի մէջ խլամամանալով մնացած քաւական թուով հայ կիներ «եաշմաքով», եւ 8—10 տարեկան մանուկներ՝ հետերնին առած հաց, պանիր, ապուխտ, չար պտուղներ եւ կուժերով ջուր, եկած էին մեր արգելափակուած շէնքին դրան առջեւ ձրի բաշխելու համար մեզի:

Բայց դաժան ոստիկան զինուորներն միշտ նոյն յանկերգը կը կրկնէին ամէնուն «եասագ տըր», արգիլեալ է . . . :

Անօթի եւ ծարաւի էինք 8—10 ժամ քալած ըլլալով նոյն օրը եւ մանաւանդ աւագի թաթառը մեզ ներսով դուրսով չորցուցած էր, ու երբ կը լսէինք հայհոյանքներով խառն «եասագ տըրը», մեր հոգիները նոյնքան կը տանջուէին՝ որքան օր մը առաջ Ալիսի կամուրջին առջեւ չէթաներու մահուան սպառնալիքին ներքեւ տանջուած էին: Մեզմէ շատեր իրենց գայրոյթը չկրնալով որ եւ է կերպով արտայայտել՝ տղու պէս կու լային հեկեկանօք:

Օրեր, շաբաթներ շարունակ քալած էինք անդադրում, հողմավար աշնանային գաղթող թռչուններու երամներու նման՝ կեսարիա մտնելու յոյսերով, իսկ այժմ՝ կը գտնուէինք արդէն Թալաս, ու մեզի կ'արգիլուէր մեր ամենատարբարան պէտքերը հոգալը: Իսկ մեզմէ մէկ քանին, որ յանդգնած էին ոստիկան պահակ զինուորներուն զբաղած մէկ ակնթարթին մէկ քանի հաց գնելու, իրենցմէ հացերը խլուելէ վերջ չարաչար գանակոծուած էին իրենց անհնազանդութեանը !!! համար . . . :

Անմահ Հոմերոսի չաստուածներէն պատժուած Դանդալոսին կը նմանէինք, որը դժոխքին մէջ ջրի աւագանի մէջ մինչեւ վիզը խորատուգուած էր: Երբ իր ծարաւը յագեցնելու համար ջուր խմել ուզէր, աւագանի ջրերը կը ցածնային, եւ երբ իր գլխուն վերելի ծառէն կախուած խնձորները ճաշակել կ'ուզէր, խնձորները ճիւղերով միասին վեր կը բարձրանային:

Հացը կը տեսնէինք՝ եւ չէինք կրնար գնել, առնել, ուտել, ջուրը հրմբշտուկներէ դոյլերէն դուրս կը թափուէր, եւ երանի կու տայինք փողոցի հողերուն, որ զայն կը ծծէին . . . :

Ուստի այլեւս յուսահատ՝ մեր բողոքող եւ անսուաղութենէ զաւարող ստամոքսները հանդարտեցնելու կարելիութենէն, ամէնքս ալ քաշուեցանք խումբ խումբ քովքնտի փոքրիկ խուցերը կծկուելու կամ՝ օրուան հոգեկան եւ մարմնական խոնջանքը հանգչեցնելու՝ ընդհատ եւ կարճատեւ մրափներով: Մենք մեզ կը ջանայինք մխիթարել վաղուան պատահականութիւններէն օգտուելու հաւանականութիւններէն:

Ազգային այս պանդոկը, որ նախ քան հայոց տարագրութիւնը հայ վաճառականներու կեդրոն մըն էր եղած, կից էր հայոց Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցիին: Այն սենեակը, ուր 8—10 ընկերներով՝ իրարմով տաքնալ կարենալքս համար իրարու մօտ հաւաքուած կը մրափէինք, ունէր երկու պատուհաններ, որոնք կը նայէին եկեղեցւոյ բակին վրայ:

Գիշերային թանձր խաւարին մէջ մեղմ՝ ձայն մը մերթ ընդ մերթ կը կրկնէր — Հայր սուրբ, հայր սուրբ: — Մեզմէ մէկը բնական հետաքրքրութենէ շարժած կը քարձրանայ պատուհանը տեսնելու համար՝ թէ ձայնը ո՞րկէ կու զայ եւ ի՞նչ կ'ուզէ: Կը նշմարէ ճիշտ մեր պատուհանին ներքեւ կանգնած հայ քողարկուած կիներ եւ 12—13 տարեկան տղայ մը հետերնին՝ որ խաւարին մէջ՝ զիս կը հրաւիրեն պատուհանը: Տրուած լուրին վրայ փութացի բարձրանալ պատուհանը, որովհետեւ քաւական բարձր էր մարդկային հասակէ: Այս հայ կիները ըլլալով թրքախօս, հետերնին բերած էին հայ պատանի մը, որպէս զի հայերէն խօսի հետս, չհասկցուելու համար պատահական շրջող գիշերապահներէ եւ մեր պահակ զինուորներէն: Պատանին հազիւ լսելի ձայնով եւ մայրենի լեզուով հարցուց — Հայր սուրբ, թէպէտ ձեր գալը լսելնուս պէս «եաշմաք», գլուխնիս առած եկանք ձեր «խանին», դրան առջեւ՝ հաց ու ջուր եւ այլ ուտելիքներ ծախելու պատրուակին տակ ձեզի տալու համար, քայց ուստիկան զինուորները մեզ մտրակներով ծեծելով վրնտեցին: Մենք ալ ճարահատ այս միջոցին դիմեցինք: Մի՛ վախնաք, եկեղեցին աւերակ է, շուրջի տունները թափուր են

ընակիչէ. պատուհանէն չուան մը իջեցուցէք, որպէս զի ձեզի կողովով հաց ու զանազան պարէն տանք՝ որ ժողովուրդին բաժնէք...: — Կեսարացի մեր մայրերուն եւ քոյրերուն այս ազնիւ ձեռնարկը այնքան անակնկալ էր եւ այնքան նախախնամական, որ փոխանակ իրենց ուզած չուանը ճարելու եւ վար իջեցնելու, մեր տանջուած հոգիներէն դուրս պոռթկացող յուզումէն սկսանք լալ: Փղծկած էինք մամէնքս ալ, որովհետեւ մեր ճամբայ ելլելէն ի վեր առաջին անգամ էր որ կարեկցութեան կ'արժանանայինք անոնցմէ իսկ, որոնք ըննութեան ներքեւ իսլամացած, չարչարաքններու եւ հոգեկան ու մարմնական անլուր տառապանքներով իրենց գոյութիւնը քարշ տուող հայ մայրեր ու քոյրեր, մեզի օգնութեան կը հասնէին վտանգելով իրենց անձերն իսկ:

Որովհետեւ եթէ իրենց այս անձնանուէր արարքը նկատուէր պահակ զինուորներէ, վախճանը աղէտաւոր էր մասնաւորաբար իրենց համար: Արդէն մենք կորսուած արարածներ էինք եւ դէպի Զօր կը տարուէինք՝ մեր ոտքով մեր գերեզմանը մտնելու համար: Սակայն իսլամացած ըլլալու իրենց կեղծիքը եւ խաբկանքը երեւան պիտի գար, քանի որ եկած էին մեզի օգնելու:

Ամէնքս ալ վերջապէս ոտքի կանգնեցանք գիշերուան մթութենէն օգտուելով մեզի կառկառուած սփոփարար եւ կազդուրիչ օժանդակութենէն ժամ առաջ նպաստաւորուելու համար: Բայց չունենալով պահանջուած երկար չուանը, երիտասարդներ իրենց մէջքի գօտիները իրարու կապելով իջեցուցին վար դէպի շարժող ստուերները:

Եւ ահա ծանրացած կողով մը՝ տրուած ազդանշանին վրայ վեր քաշեցին երիտասարդները. բայց պատուհանները երկաթէ վանդակներով պաշտպանուած ըլլալով՝ կարելի չեղաւ կողովը ներս առնել: Որով կողովը դուրսէն պարպուեցաւ եւ մեր սովալլուկ աչքերուն առջեւ տախտակամածին վրայ հետգհետէ դիզուեցան հաց, պանիր, ապուխտ, չամիչ, թուզ, չոր սեր: Այս եղանակով կողովը կ'իջնէր պարապ ու կ'ելլէր լեցուն՝ մեզի բերելով ամէն բարիք: Առանց աղմուկի կը ջանայինք բաժնել մեր մերձակայ խուցերուն մէջ գտնուող ընկերներուն, միշտ ուշադիր ըլլալով որ չնշմարուինք մեր պահակ զինուորներէն, որոնք բարեբախտաբար կը ննջէին:

Հակառակ խաւար ըլլալուն, կը նշմարէինք ընդ աղօտ մովի լոյսերու մէջ, թէ ինչպէս եկեղեցոյ կից կամ մօտակայ հայ տուներու մէջ եռուզեռ կար, եւ աղջիկներ ու հարսներ տունէ տուն կը շրջէին՝ ի մի հաւաքելով մեզի բերելու համար նուիրուած սննդեղէնները:

Թէպէտ ջուր ալ խնդրեցինք, բայց սափորը վեր քաշելով անկարելի եղաւ երկաթէ վանդակներէն ներս առնել: Մինչ միւս կողմէ որ եւ իցէ անօթ չունէինք մեր մօտը գոնէ դուրսէն սափորը պարպելու համար մեր բաժակներուն մէջ եւ տանելու համար պապակէն այրուող մեր չորցած շրթունքներուն: Եւ երբ յուսակտուր փորձերէ վերջ սափորը պարանով կրկին վար իջուցուեցաւ, երեւակայել պէտք էր մեր հոգեկան տառապանքը: Մանաւանդ որ մեր կերած կեսարիոյ սխտորով համեմուած ապուխտը եւ աղի ջրի մէջէն դեռ նոր հանուած պանիրը ա՛լ աւելի կատաղեցուցած էր մեր ծարարը:

Երբ քաւական թեթեւցած էր մեր անօթութիւնը այս անակնկալ օգնութեամբ, սալա սկսան մեզմէ տեղեկութիւն ուզել Պոլսոյ հայերու մասին ժամնաւորաբար, կարծելով թէ Պոլսոյ հայերն ալ տեղահան եղած են: Որովհետեւ մեր պահակ ոստիկան զինուորներուն պարգեւ տալով իմացած են եղեր, թէ Պոլսէն արքայութեան ներք, վարդապետով, քահանաներով եւ ժողովուրդով: Թէպէտ ստոյգ էր որ մեր կարաւանին մէջ 15 հոգիի չափ Պոլսէն արքայութեան ներս կը գտնուէինք, բայց մնացեալը Չանկըրիէն եւ Եոզկատէն արքայութեան հայեր էին:

Հափազանց ուրախացան իմանալով որ Պոլսոյ հայութիւնը տարագրուած չէ. որովհետեւ կը թուէր որ ասոնք ազգականներ ունէին Պոլիս, որոնք յառաջիկային անշուշտ իրենց փրկութեան եւ օժանդակութեան միակ յոյսերն էին:

Հափազանց կարճատեւ խօսակցութիւն մըն ալ եւ ունեցայ ուզելով ստուգապատում տեղեկութիւններ քաղել իրենց մասին, ու այս միջոցին հոն հասնող երիտասարդ հայուհի մը մայրնի լեզուով պատասխանեց. «Ախ Հայր սուրբ լմնցանք. ցաւ չմնաց որ չքաշենք, փորձանք չմնաց որ զլիննուս չգար: Մեզ խաբեցին ըսելով որ եթէ իսլամանաք՝ ամէն փորձանքէ կ'ազատիք, մենք ալ գոնէ

մնացածը փրկելու յոյսով իսլամացանք: Բայց աւելի գէշ եղաւ վիճակնիս. մեր երիտասարդ հարսներն ու աղջիկներն բռնի «նիքեան» ընելով իրենց հարէմները տարին: «Զուլում» չմնաց որ չընէին, շարժարանք չմնաց որ մեզի շտային: Երանի թէ՛ աքսոր գնացած ըլլայինք եւ մենք ալ մեռած ըլլայինք եւ ազատած, գոնէ խղճմտանքնիս սեւցուցած չէինք ըլլար . . . : Ա՛խ ձեր քարոզած Աստուածը ո՞ր է, չի տեսներ մեր այս քաշած անհուն տառապանքը . . . :»

Իսկ պատանին՝ որ մեր պատուհանին ներքեւ կիներուն մօտը դեռ կը մնար, հարցուց — Հայր սուրբ ոուսը մեզի քաւական մօտեցա՞ւ . . . մեր քաղաքին թուրքերը մեզի կ'ըսեն, թէ՛ ա՛յլ հայ չմնաց թուրքիոյ մէջ. ճիշդ է . . . Չեզ ո՞ր կը տանին . . . : —

Խեղճ տղայ, ես ի՞նչ գիտնամ թէ՛ մեզ ո՞ր կը տանին . . . եւ ինչո՞ւ հայուն Աստուածը անկարեկիր է մեր ծով ցաւերուն ու անմեղ արիւնին. ես ի՞նչ գիտնամ կամ ի՞նչ քացատրութիւն տամ իմ՝ այս անհուն տառապանքին մէջ:

Այո՛, աղէկ օրեր պիտի գան . . . անշուշտ այս անգամ վերջապէս հայուն զարունը պիտի գայ . . . քայց ողջ մնացողը միայն պիտի տեսնէ . . . ա՛խ երանի, բիւր երանի այն աչքերուն . . . որ պիտի կրնայ ողջունել հայ անկախութեան ոսկեհաճանչ արշալոյսը . . . :

Այսպիսի խոռվայոյզ եւ միանգամայն միսթարական զիշեր մը բոլորելէ վերջ, սոսաւօտուն ականատես եղանք ա՛յլ աւելի միսթարական երեւոյթի մը, որ մեզ ամէնքս ալ կարի յուզեց: Այս անգամ կեսարացի աղջիկներն էին, որ կը ջանային իրենց անձնուէր մայրերն զերազանցել:

Երկար տարիներէ ի վեր Թալաս եւս եղած էր զաւառի այն լուսաւորութեան կեդրոններէն մէկը, ուր եկած հաստատուած էին քաղաքակրթութեան արեւելքի ռահվիրայ անձնուէր ու ազնիւ ամերիկուհիներ: Թալասի ամերիկեան աղջկանց գոլէժին մէջ հաւաքուած էին՝ ոչ միայն իսլամութիւնը մերժելով մեծամասնութեամբ աքսոր գնացող հայերու աղջիկներն, այլ եւ իսլամանալով քաղաքը մնացող սակաւաթիւ հայ ընտանիքներու աղջիկները եւս: Ասոնք իրենց նահատակուած ծնողքներէն յաւիտենապէս բաժնուած, անտուն, անտէր եւ անբոյն թեւազուրկ թոշուններ էին,

որոնք գիշատիչ քազէներէ եւ ուրուրներէ հալածական՝ սպաստանած էին լեղապատտ ամերիկեան աստեղագարդ անշահախնդիր եւ արդարակորով դրօշին ներքեւ:

Երբ այս գոլէժին հայ փափկասուն աղջիկներն կը լսեն թէ հայ տարագրեալներու նոր մեծ կարաւան մը հասած է քաղաք՝ վարդապետով, քահանայով եւ ժողովրդով հեռաւոր տեղէ, եւ դեռ ամիսներ պիտի քալեն երթալու համար դէպի Զօր, ամբողջ գիշերը կ'անցնեն լացով եւ աղօթքով: Ի տես այս ընդհանուր համր սուգին, նոյնչափ եւ կը յուզուի իրենց ազնիւ ամերիկացի տնօրէնուհին, եւ համախորհուրդ կ'որոշեն յաջորդ օրուան իրենց կերակուրներու ամբողջ քաժինը տրամադրել մեզի:

Մարդասէր տնօրէնուհին Misis Wingete՝ գիշերով հազիւ մեր ժամանումը լսած, կ'անսպարէ Կեսարիա (մէկ ժամ հեռու) եւ արտօնութիւն կը խնդրէ թուրք կառավարչէն մեզի օգնելու: Կառավարիչը զգուշանալով այս մասին մինակ պատասխանատուութիւն ստանձնելէ, կը դրկէ ոստիկան զօրաց հրամանատարին: Այսպէս գիշերուան խաւարին մէջ երթալ զալէ յետոյ, վերջապէս կը յաջողի թոյլտուութիւն ստանալ գրաւոր կերպով՝ յաջորդ օրը մեր մօտ գալու եւ մեզ կերակրելու:

Առաւօտուն շատ կանուխ գիշերուրնէ ամէն պատրաստութիւն լրացուցած, հարիւր հոգիի լիստատ քաւելու չափ կաթ, պանիր, փիլաւ, ապուր, խմորեղէն, խնձոր մեզի կը բերէր սեղանի յատուկ ամէն սպասով եւ առատ հացով, չմոռնալով իրեն հետ առնել նաեւ գոլէժի հայ աղջիկներէն յարմարագոյնները մեր սպասարկութեանը համար:

Անհնար է քացատրել մեր ամէնքին ակներեւ յուզումը, երբ մեր իջեւան — քանտին մեծ դուռը բացուելով կողովներով ներս մտան, մարդասիրութեան այս երկրառաք հրեշտակները: Մեր տանջուած հոգիներուն համար սնունդէն աւելի անհրաժեշտ էր կարեկցութեան, մխիթարութեան խօսք մը, որ հով տար մեր վիշտու թախիժով հրդեհուած սրտերուն:

Ազնիւ եւ անձուէր ամերիկուհին մասնաւորաբար զիս կանչել տալով իր մօտ, մեր ճամբուն մասին տեղեկութիւններ կ'ուզէր...:

Տրուած հրահանգին վրայ ապա անմիջապէս խումբ խումբ

նատեցան մեր աքսորականները եւ բերուած սնունդները սկսան անյագաբար ճաշակել: Վաղուց մոռցած էինք կաթ, պանիր, խմորեղէն, խնձոր, որովհետեւ մեր միակ սնունդը չոր հացն էր, սոխն ու սխտորն, եւ երբեմն ձաւարի փիլան ու «Թարխանայի», ապուրը: Հայ աղջիկներն կը սպասաւորէին իրենց տարաբախտ ազգին այս հալումաշ խլեակներուն:

Կարաւանին մէջ գտնուող մտաւորական հայ երիտասարդներ այնքան յուզուած էին, որ շատեր հակառակ անօթի ըլլալնուն՝ ոչինչ կ'ուտէին, ըսելով թէ — մենք փոխանակ մեր այս ծնողագուրկ քոյրերուն օգնելու, ինչո՞ւ կարօտ մնացինք իրենց կարեկցութեան եւ օժանդակութեան . . . — Վիրաւորուած առնացի արժանապատուութեան պոռթկումն էր, որ դեռ չէր ցամքած մեր սպառած մարմիններու պատեանին մէջէն . . . :

Բաց աստի՛ իրենց մէջ գոլէժի վարժուհիներն ու աղջիկներն հանգանակութիւն ընելով թաշկինակի մը ծայրը կապուած 420 արծաթ դահեկան ինձի կը յանձնէին, խնդրելով որ մեր թշուառ ժողովուրդին կարօտագոյններուն բաժնենք եւ գիրենք ալ օրհնենք:

Ոչ միայն օրհնեցինք եւ յաւիտեան պիտի օրհնենք, այլ անա հայ տառապանքի այս յաւիտենական յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրենք, որպէս զի օրհնեն նաեւ ե՛ւ զձեզ, անձնուէր եւ զԹասիրտ հայ աղջիկներ, ե՛ւ ձեր մայրերն ե՛ւ ձեր վարժուհիներն՝ ապագայ բոլոր հայ սերունդներն դարուց ի դարս ամս յամայր:

Մարդասէր ամերիկուհիին յայտնելով որ 25 ոսկիի անհրաժեշտ պէտք ունինք մեր կարօտեալ ընկերներուն օգնելու համար, խնդրեցի փոխառութիւն: Գոլէժի այս ազնիւ տնօրէնուհին յանձնարարելով որ ընկալագիր մը պատրաստեմ 25 ոսկիի կնքելիք փոխառութեանս համար, ինք անձամբ փութաց գոլէժ դրամը բերելու:

Մինչ բիրեղացեալ մարդասիրութեամբ տոգորուած այս ամերիկուհին կը վազէր դրամը բերելու, յանկարծ ներս մտնելով ուստիկան գինորներու Թալասի հրամանատար հարիւրապետը՝ չարաչար կը գանակոճէր մեր պահակ գինորները կատաղաբար պոռալով՝ որ ինչո՞ւ թողուցած են որ ամերիկուհիները մեզի հետ յարաբերութեան մտնեն եւ մեր նամբու վրայ տեսածներուն մասին տեղեկութիւններ քաղեն . . . :

Այս պատճառով էր որ մեզ քաղաքները չէին մտցնել, որպէս
զի ո՛ր եւ է մէկի հետ յարաբերութեան մտնելով, անաւոր եղեռնին
մասին ճշմարիտ տեղեկութիւններ չկրնանք հաղորդել ոչ ոքի:

Իբր պատիժ մեզի՝ անմիջապէս հրամայեց որ պատրաստուինք
մէկ քանի ժամէն ճամբայ ելլելու, քացարձակապէս արգիլելով
թոյլատրել մեզի գոնէ բեռնաբարձ կենդանիներու վարձումը՝ մեր
ճամբու փոքր ի շատէ ունեցած զոյքերու փոխադրութեան համար:

Այս մասին ամէն դիմում՝ տեսնելով որ ապարդիւն մնաց,
ճարահատ իրարու մէջ բաժնեցինք մեր փոքր կապոցներն եւ իրիկ-
նադէմին ճամբայ ինկանք դէպի Թումարգա: Յուզուած էինք
ամէնքս ալ, մեր կրած տառապանքներուն եւ դառնութեանց քա-
ժակը վաղուց լեցուած էր: Առաւօտուն մեր կերած հացն ու վայե-
լած խնամքն ու գուրգուրանքն հառաչանքի եւ արցունքի փոխուած
էր իսկոյն: Այո՛, լքուած էինք եւ Աստուծմէ՛ եւ մարդոցմէ, մեր
միակ փրկութիւնը գերեզմանն էր, քայց ո՛ւր էր թէ գերեզման մը
գոնէ ունենայինք: Ափ մը հող ալ մեր վրայ չեցնող պիտի չունե-
նայինք, եւ կեր պիտի ըլլայինք երկնքի գիշատիչ թռչուններուն եւ
երկրի վայրի գազաններուն:

Երբ արտրականներուս հետիոտն զնացող հարիւր հոգինոց
հոճ կարաւանը կ'անցնէր Թալասի ցեխոտ նեղ փողոցներով ամե-
րիկեան գոլէժի առջեւէն, հայ աղջիկներն, հայ վարժուհիներն եւ
ազնիւ տնօրէնուհին ամէնքն ալ պատուհանները եւ կամ տանիքը
կանգնած եւ թաշկինակները երեսնուն ըռնած կու լային: Շրջակայ
տուներու պատուհաններու մէջ իսլամացած հայ կիներ պատու-
հաններու ետեւ թագնուած նոյնպէս կու լային . . . :

Ստուգիւ արտրականներուս կարաւանը մեռելական թափօր
մըն էր, որուն թէ՛ մեռեալը եւ թէ՛ յուղարկաւորները մենք ինքնին
էինք, որ կը քալէինք դէպի անորոշ գերեզման . . . :

Ճակատագրի անքացատրելի զուգադիպութեամբ մը, նոյն
պահուն սկսան ծանր ծանր դողանջել յոյն եկեղեցւոյ զանգակ-
ները: Նկեղեցւոյ զանգակի զանգիւնները, հարիւր հոգինոց թափօր
մը, ի գլուխ այս թափօրին վարդապետ եւ քահանայ, պատուհան-
ներու առջեւ լացող կիներ եւ աղջիկներ . . . արդարեւ պատրանքը
կատարեալ էր, միայն կերոններ եւ սեւ խաչ մը կը պակսէր . . . :

Աւանդ, թէպէտ խաչ չունէինք, բայց ամէնքս ալ խաչեցեցաւներ էինք, որ կը բարձրանայինք չես ֆեւրաթ ԳՈՂԳՈՒԹԱՆ . . . :

Մէկ տարիէ ի վեր քրիստոնեայ որ եւ է եկեղեցւոյ զանգակի ձայնը լսած չըլլալով, առաջին անգամ երբ զանգակի մը ղոջանջները լսեցինք, եւ ասոնց արձագանգող զանգիւնները մտաւայ ձորերէն՝ դանկ դանկ . . . դանկ . . ., սարսուացինք մինչեւ մեր հոգւոյն խոր ալքերը . . . : Այո՛ հայ ազգը մեռած էր կ'ըսէին . . . , եւ մենք վերջին մահուան թափօրն էինք, ու կ'երթայինք դէպի Զօր անյայտանալու եւ չբանալու աւազի անջրդի եւ տօթակէզ դաշտերուն մէջ:

Մեր ետեւ թողուցինք Կեսարիոյ 3000 տուն հոծ հայութենէն միայն 260 տուն իսլամացած հայ ընտանիքներ: Իսկ մնացեալք ամբողջովին աքսորի անուան ներքեւ տեղահասն եղած եւ ջարդուած էին, մինչ գեղեցիկ եւ ծաղկահասակ հարսներն ու աղջիկներն հարէմները տարուած եւ հարճութեան ըննադատուած էին: Ս. Կարապետի հռչակաւոր վանքը թալանուած եւ թուրք որբանոցի վերածուած էր, իսկ շրջակայ վանքապատկան հողերը թուրք նորեկ գաղթականներու բաժնուած:

Թալասի առաջնորդանիստ հոյակապ եկեղեցին վայող բուերու թաքստոց եղած էր, իսկ եկեղեցւոյ աջակողմը եւ մեր իջեւանած ազգային պանդոկին ներքեւ զտնուող հանգուցեալ առաջնորդներու դամբարաններու մարմարեայ տախտակները ջարդուիչուր եղած էին, նոր սպացոյցներ տալով թուրք մոլեգնած վանտալութեան: Տեղահասն եղած եւ ճամբաներու վրայ խողխողուած հայերու թափուր տունները ներքին գաւառներէ եկած թուրք գաղթականներով լեցուած էին: Ասոնք անցնող ձմրան միջոցին ջարդուիչուր բրած էին իրենց ընակած հայ տուններու դիւրաշարժ ամէն մասերը եւ իբր վառարանի փայտ զործածած:

Մինչդեռ գոլէժի հայ պարկեշտասուն օրիորդները մեր վրայ կու լային, մենք ալ իրենց սպասող սեւ բախտին վրայ կու լայինք: Որովհետեւ դեռ պատերազմին երկրորդ տարին էր, եւ մինչեւ համաշխարհային հաշտութիւն դեռ շատ սեւ օրեր պիտի գային ու անցնէին, իրենց հետ ընրելով արիւնոտ նոր անակնկալներ:

Արդարեւ երբ Ամերիկա պատերազմ՝ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ, եւ ասոր վրայ եւս թուրքիա կանխեց իզել իր յարաբերու-

Թիւնները Ամերիկայի հետ, ճամբուեցան Թալասի զօլէժի ամերիկուհիները, եւ զօլէժի հայ աղջիկներն թուրք երեսելիներու հարէմներն տարուեցան, զորս դարձնելով վայրագաբար իրենց աներեւակայելի խնէշութեանց:

Մեր կարաւանը Թալասի ճիշտ ետեւը գտնուող եւ Թալաս-Թոմարգա ճամբուն վրայ ինկող Գոհանամ կամ Սուրբ Բարսեղ հայրապետ լեռան կուշտէն բարձրանալով մտանք ընդարձակ սարահարթ մը, եւ սկսանք հապճեպ քայել մեր գերեվար ոստիկան զինուորներու գաւազանի հարուածներուն ներքեւ:

Արդէն արեւը վաղուց մայրը մտած էր, երբ հասանք Թալասէն 2 ժամ հեռու «Գրզլպաշներու», գիւղ մը գիշերելու: Բայց հագիւ կը տեղաւորուէինք, եւ ահա ոստիկան զինուորներն հրամայեցին մեզի շարունակել մեր ճամբան: Ամէնքս ալ լեցուեցանք երկիւղով. որովհետեւ անբացատրելի կը գտնէինք մթնշաղին հետ մեր ճամբան շարունակելու այս բռնադատութիւնը: Համակերպելէ զատ ուրիշ միջոց չունէինք, ուստի կրկին ճամբայ ինկանք եւ սկսանք իջնել ապառաժուտ խոր ձոր մը:

Մեր կարաւանին միշտ ռահվիրայ եղող հայ մէկ քանի կտրինճերիտասարդներ՝ յանկարծ սոսկումով վազելով քովս կ'ըսէին, — Հայր սուրբ այս ապառաժներուն ետեւ շարժող ստուերներ ու զլուխներ կ'երեսին. Աստուծոյ սիրուն, ետ դառնանք, վտանգի մէջ ենք: —

Անմիջապէս գտնելով մեր «Հավուշը» կը զգացնէի մեզի սպառնացող անմիջական վտանգը, խոստանալով լիստատ պարգեւ, քաւ է որ մեզ փրկէ:

«Հավուշ»ը ինքն ալ անակնկալի եկած, անմիջապէս հրաման կ'ընէր որ ետ դառնանք եւ ձորէն դուրս գանք ժամ առաջ: Յետոյ իմացանք որ թուրք զիւղացիներ ընդդիմացած էին եւ չէին թոյլատրած որ իրենց գիւղը իջեւանինք, եւ իրենց մեզի տուած ուղեցոյց զիւղացին յատուկ յանձնարարութեամբ մեզ առաջնորդած էր այս ձորը: Մինչ միւս կողմէ կարճ ճամբով մը զիւղացիներ մեզմէ առաջ մեր անցնելիք ձորը կ'աճապարեն դիրք բռնել, յարձակելու համար մեր վրայ եւ մեզ սպաննելով տիրանալու համար մեր աւարին:

Բայց որովհետեւ մեր ոստիկան զինուորներն եւ մանաւանդ մեր «Հավուշ», անմասն էին եւ անգիտակ այս դաւադրութեան,

կարելին ըրին մեզ փրկելու համար այս ստոյգ եւ մահաբոյր վտանգէն: 2—3 ժամ գիշերուան խաւարին մէջ առ խարխափ քալելէ վերջ, հասանք կիսախարխուլ իջեւան մը ամայի վայրի մը մէջ: Այս իջեւանը մէկ սենեակով մեծ ախոռ մըն էր, որուն մէջ 25—30 ձի, ջորի եւ աւանակ կը գտնուէին նոյն պահուն: Բայց այս ախոռը չէր կրնար այսքան կենդանիներու հետ նաեւ հարիւր հոգիի կարաւան մը իր մէջ առնել, ուստի պարգեւ խոստացանք՝ եթէ կենդանիները դուրս հանեն, որպէս զի մեզի համար տեղ բացուի: Իսկ թուրք դաժան ջորեպաններն մեզի պատասխանեցին՝ թէ իրենց կենդանիները մեզմէ աւելի արժէքաւոր էին կամ իրենց բառով «գըյմէթլի», ու մեզ ուզեցին վտարել:

Բայց առատ եւ կանխիկ վարձատրութեամբ՝ իջեւանի տիրոջմէն իրաւունք ստացանք կենդանիներուն հետ ու քովը մնալու: Սակայն կենդանիները թրջած ըլլալով գետիները, ստիպուեցանք 5—10 դահեկան տալով յարդ գնել եւ գետինը ցանել չէզոքացրնելու համար թացք եւ խոնաւութիւնը:

Արդարեւ ողբալի էր վիճակնիս. պարզապէս կը նախանձէինք մեր քովի կենդանիներուն վրայ, որոնք ենթակայ էին ամէն խնամքի, իսկ մենք կը հալածուէինք բոլոր կենդանիներու նման:

Նոյն իրիկուն անկիւն մը ես ալ գտայ եւ յարդ ցանելով պտակեցայ, յարդով ծածկուած քար մը ունենալով ինծի բարձ: Բայց մենք մեզ կը մխիթարէինք, յիշելով մեր մէկ քանի ժամ առաջ անցուցած մահուան ստոյգ վտանգը, եւ միւս կողմէն ուրախ էինք որ այսպիսի ախոռի մը արժանացանք, որ մեր պալատն էր . . . : Որովհետեւ դուրսը խիստ ցուրտ էր՝ եւ էրճիագ ձիւնապատ հսկայ լեռը մեզ կը սարսուացնէր իր յաւիտենական ստոյգի զանգուածներու մօտիկութեամբը: Մինչ մենք ախոռին մէջ բաւական տաքութիւն ունէինք՝ դուրսի ցուրտը մեղմացնող, մեր շունչն ալ խառնուած ըլլալով մեզի դրացի բազմաթիւ կենդանիներու տաք շունչին:

Ամբողջ ճամբու մեր ընթացքին, բայց մասնաւորաբար Նոգկատ—Պողազլիան—Կեսարիա ճամբուն վրայ դիտած էինք, որ մեր պահպանութեան յատկացած ոստիկան զինուորներէն մեծ մասը գիշերները առանց քնելու՝ եւ ամբողջ գիշերը հեծելով կ'անցընէին: Այս տեղ ինծի ճիշտ կից հերթապահ ոստիկան զինուորին

այս վիճակը տեսնելով, հարցուցի՝ թէ ինչո՞ւ չի քննարար, պատաս-
խանեց — փափագ, այնչափ մարդ սպաննեցի այս վերջին տա-
րուան մէջ, որ իմ՝ զոհերս չեն թողուր որ հանգիստ քնանամ, եւ ոչ
իսկ աչքերս կրնամ փակել, որովհետեւ անմիջապէս աչքերուս
առջեւ կու գան իմ՝ յօշոտած զոհերս, մանաւանդ իմ լլկած եւ յե-
տոյ սպաննած 20է աւելի կոյս աղջիկներու հոգիները զիս կը հա-
լածեն . . . : — Արդեօք զղջում էր, քայց ինչո՞ւ ուրեմն միշտ նոր
նախճիրներ կը փնտոէին եւ անյագ ծարաւի էին նոր անմեղ արիւնի :

Յաջորդ օրը արշալոյսին հետ հեռացանք աւազակներու իրա-
կան այս որջէն, երկրորդ օրը քարեքախտաբար անցաւ առանց
մտահոգիչ միջադէպի : Սակայն մահուան մղձաւանջը այլեւս մեր
մէջ միս ու ոսկոր եղած էր եւ կը յառաջանայինք միշտ ահ ու դո-
ղով : Ամէնքս ալ հետիոտն էինք. եւ որովհետեւ կապուցներով ծան-
րաբեռնուած էին մեզմէ շատեր, այս պատճառով դանդաղ կը քա-
լէինք, ենթարկուելով յանախ մեր պահակ ոստիկան զինուորներու
գանակոծութեանցը : Երրորդ օրը արեւածագին արդէն Թոմար-
գայի դաշտը մտած էինք, եւ հեռուն կը տեսնէինք Թոմարգան, երբ
հանդիպեցանք երամ՝ երամ՝ գաղթող թոչուններու, որոնք հարաւէն
գալով հիւսիս կ'երթային՝ դէպի Հայաստան . . . :

Արդէն 1916 Մարտի վերջն էինք, մեր շուրջը զարուն էր.
ընտրութիւնը սկսած էր վերագարթնուլ, ծառ ու ծաղիկ կանաչ ու
երփներանգ՝ յարութիւն առած ակնապարար իրենց գեղեցկու-
թեամբն փառաբանութիւնը կ'ընէին Արարչին :

Ծիծեռնակներ հոյլ ի հոյլ կ'երթային Հայաստան . . . իրենց
հայրենի երդիքներուն ներքեւ իրենց հին բոյներն նորոգելու եւ նոր
կեանք սկսելու :

Ո՛հ որչափ սրտատուչ երգած էր անմահն Դողդեհան

— Անդ հեռու ալետր

Հայր մը ունիմ՝ սգաւոր

Որ մինակ իւր որդւոյն

Սպասում է օրէ օր . . . : —

Ա՛խ երանելի քաղցր օրեր, երբ հայրենիքը սպասող հայր մը
կար միայն սգաւոր . . . : Այսօր ամբողջ հայրենիքը արիւնլուայ,

մնացորդ հայութիւնը ամէնքը սգաւոր, կ'ողբայինք միլիոնն անցնող ոչխարի պէս մորթութուած մեր բիւր զոհերն, եւ գիտէինք թէ ալ աւելի սեւ օրեր մեզի կը սպասեն: Այո՛ սեւ օրեր, երբ երանի պիտի տայինք անցնող բոլոր սեւ օրերուն... որովհետեւ քանի զագաթին կը մօտենայինք, այնքան փշալից կը դառնար հայ Գողգոթան եւ աւելի ահաւոր...:

Գարնան անոյշ թռչնիկներ, ո՛ր ո՛ւր կ'երթաք այսպէս արագ-հայրենիքը աւերակ է, բուեր կը վայնն երդիքները, դիակներով ծածկուած են արեան դաշտերը եւ լեցուցած խոր ձորերը ու խորշերը...:

Դարձէք, դարձէք ձեր հին վայրերը, ուրկէ եկաք հոն դարձէք, եւ պատմեցէք պատմեցէք ինչ որ տեսաք ու լսեցիք հայութեան ծով ցաւերէն եւ մահաբոյր դէպքերէն, աղի լեղի արցունքներէն...:

Փախէք, փախէք զուարթ ծիծեռնակներ, փախէք զարնան աւետաւոր թռչնիկներ, ձեր բոյնն ու տեղը հոն չէ՛ ուր կայ սուգ ու շիվան, արիւն ու արտասուք: Թո՛ղ զան, թո՛ղ զան ձեր տեղը դիակախոյզ թռչուններ ու գիշատիչ ուրուրներ, բազէներ եւ անզղներ...:

Բայց ատոնք ալ եթէ զան, չպիտի գտնեն այս տարի պատարտութուած դիակներ, որոնցմով խմբովին անցեալ տարի կազմեցին ճոխ խնջոյքները առիւծի...:

Դուք սեւ անզղներ գիշատիչ, գնացէք գնացէք դէպի հոն վարը Միջագետք, ուր ձեզի կը սպասեն Քուրթ-էլ-Ամարա եւ կամ՝ հոն վերը Դարդաննի՛ արդարութեան խնջոյքներ...: Մէկը միսէն զօրաւոր անոնք ալ ինկան վիրաւոր, արդարութիւնը խաչող թուրքերն ալ սպաննուեցան բիւրաւոր, եւ լեցուեցաւ մասամբ յաւիտենական արդարութիւնը ահաւոր...:

Կէս ժամ՝ մնացած, մեզ դիմաւորեցին 8—10 ձիաւորներ՝ ահ ու դողի մատնելով մեզ ամէնքս: Սակայն Թոմարգայի «գայմագամն» էր՝ որ հեծեալ իր ոստիկաններով եկած էր արտրականներու հալումմաշ եղած կարաւանը քաղաք առաջնորդելու:

Անցանք քաղաքի միջով, ամէն խանութ փակուած էր, ամէն տուն լեցուած թուրք գաղթականներով. հետքը չէր մնացած հայութեան, որ երբեմն միակ աշխատասէր մշակը եղած էր հացալից այս ընդարձակ արգասաքեր դաշտերուն:

Թումարզացի գիւղացի հայ կիներ արքայի նամբուն վրայ Շարս-
պրլիսի մօտ լուսանկարուած գերման զինուորականներէ 1915ին:

~ Paysannes Arméniennes du village de Comar-
za sur la route de la déportation près de
Djarsabekis photographées par des militaires
Allemands en 1915.

Comarca - Gazbel
 Automne dans le printemps

26.

Թ Ո Մ Ա Ր Զ Ա — Կ Ա Զ Պ Է Լ

Գ Ա Ր Ն Ա Ն Մ Է Զ Ա Շ Ո Ւ Ն

Թոմարգա փոքր գայմագամութիւն մըն է՝ բազմաթիւ գիւղերով, եւ կը գտնուի արգաւանդ լեռնադաշտի մը վրայ, Կեսարիայէն հազիւ 2 օրուան ճամբայ հեռու, իսկ ծովէն շուրջ 1200 մեղր բարձր:

Թոմարգայի գայմագամութեան գիւղերու $\frac{3}{5}$ մասը, իսկ քաղաքին ընակչութեան $\frac{1}{5}$ ը հայեր էին մինչեւ 1915ի տեղահանութիւնը: Բայց այժմ՝ հայոց տունները եւ հողերը յանձնուած էին թուրք գաղթականներու: Բաղաքին բոլոր խանութներն զոց էին եւ կընքուած, հազիւ մէկ քանի մնաւաճառի ու նպարավաճառի խանութներ ինչպէս նաեւ մէկ քանի թրքական աղտոտ ու փոքր սրճարաններ ըաց էին միայն:

Այն տունները՝ որ գաղթականներէ զրաւուած չէին, փլցուած եւ իբր վառելափայտ գործածուած էին անցնող ծմբան միջոցին: Բաղաքին Ս. Թորոս եկեղեցիին տանիքը փլցուած էր, իսկ կէս ժամ միայն հեռու գտնուող Ս. Աստուածածնի վանքը կործանուած էր մեծ մատամբ եւ աւերակ դարձած: Բաղաքին մէջ գտնուող բազմաթիւ ինքնահոս աղբիւրներէն միայն 2ը դեռ կը հոսէին, միւսները ցամբած ու չորցած էին:

Մէկ քանի տեղացի թուրքերու հետ մեր տեսակցած միջոցին՝ սրտի ցաւով պատմեցին մեզի, թէ իրենց գաւառի բոլոր արհեստարարները հայեր ըլլալուն եւ այժմ ալ ասոնք տարագրուած ըլլալով իմա ընաջնջուած, ոչ կօշիկի կարկտան մը զարնող եւ ոչ ալ արօրի մը կտորած խոփը շինող ունէին: Որով 2—3 օրուան ճամբայ կը

ստիպուին հեռու Կեսարիա ելթալ՝ կօշիկի մէկ փոքր կարկտան մը զարնել տալու համար դարձեալ հայերու, որոնք իսլամանալնուն շնորհիւ կրցած էին մնալ: Բայց հարկ է հոս շեշտել ի մասնաւորի, թէ Կեսարիոյ եւ շրջակայ գաւառներու հարիւրին միայն տասը տոկոսը իսլամանալով փրկուիլ ուզեց, մնացեալը սիրայօժար առաւ տարագրութեան ցուպը ձեռքը եւ ճամբայ ելաւ դէպի Զօր: Գիտնալով հանդերձ, որ փրկութիւն չկայ իրեն համար եւ կ'երթայ դէպի անսպաստ բնաջնջուելու:

Թուրքը զրկուելով մի անգամ ընդ միշտ հայերու դարեւոր օժանդակութենէն եւ ընդունակութիւններէն, առաջին անգամ ըլլալով կ'անդրադառնար այս պատմական քացարձակ նշմարութեան, թէ առանց հայուն շինարար եւ ստեղծագործ աշխատանքին ինք ոչինչ կրնար ընել. թէ օսմ. կայսրութեան սինը դարերէ ի վեր հայն եղած էր՝ իբր երկրագործ, արհեստաւոր, վաճառական, սեղանաւոր, բժիշկ, դեղագործ, ելեմտագէտ եւ զեղարուեստագէտ, ճարտարապետ ու ճարտարագէտ եւ քաղաքագէտ:

Այժմ՝ երբ հայ ժողովուրդն ոչ եւս էր, միայն սկսած էին մտածել եւ խոստովանիլ թէ, Հայերը գնացին, երկրին օրհնութիւնն ալ, այսինքն «պէրէքէթ»ն, հետերնին տարին . . . :

Թոմարգա, որ շնորհիւ աշխատասէր հայ գիւղացիութեան դարերէ ի վեր ցորենի շտեմարանն եղած էր շրջականերուն, այժմ՝ ոչ թէ ցորենի հաց չէինք գտներ, այլ նոյն իսկ հազիւ ձեռք կրցանք բերել «տէլիճէէ» պատրաստուած սեւ խմոր հաց մը, որ քնաքեր էր եւ յոյժ անմարսելի, եւ որուն 100 տրամը հազիւ կրցանք հինգ արծաթ դահեկանի գնել:

Այժմ՝ խոպան ու սպալեր մնացած էին Թոմարգայի հասկաթուղ դաշտերն եւ հայ շրջակայ անդաստանները: Ոչ մաճ կար եւ ոչ մաճկալ, ոչ արօր մնացած էր եւ ոչ լծկան եզներ:

Թոմարգայի մէջ անցուցինք քաւական խոռվեալ զիշեր մը, այս անգամ՝ ներքին պատճառներով: Որովհետեւ մեր հարիւր ընկերներէն միայն 25—30ը ունէին իրենց ապրուստի միջոցները, իսկ մնացածը, մասնաւանդ 50 եռգկացիները բոլորովին գուրկ էին ամենաանհրաժեշտ երկու բանէ, այսինքն հացէ ու ոտքերու տրեխներէ: Այլեւս մեր շանկըրիցի մէկ քանի հարուստները չէին ուզեր

օգնել, առարկելով թէ իրենք ալ աղքատացան, եւ թէ վաղուան
աղքատութիւնը զիրենք ալ կ'ահաբեկէ: Չունելոր ընկերները կը
սպառնային, քայց առջեւը առնուեցաւ մեր ներքին անհամաձայնու-
թեան, քիչ մը հացի դրամ հանգանակուելով մեր կարօտ ընկեր-
ներուն համար: Միւս կողմէ կրկին անձնական փոխառութեամբ
Հաճի Փեթրակի Շախեանէ կրցայ դրամ ստանալ իմ եւ ընկեր-
ներուս յոյժ ստիպողական պէտքերուն համար:

Թոմարգայի մէջ մեզմէ ամէն անոնք, որոնց տրեխը մաշած
էր, կամ նորոգեցին եւ կամ նորը գնեցին. այսպէս քաւական կազ-
դուրուած յաջորդ օրը ճամբայ ինկանք դէպի Կազպէլ:

Հազիւ քաղաքէն հեռացած եւ դաշտը մտած, մեր աչքերուն
առջեւ պարզուեցաւ արտակարգ եւ կամ անհաստատալի տեսարան
մը: Ամբողջ ընդարձակ դաշտը ծածկուած էր դեղնօրակ արտօրայ-
քով, իսկապէս զարնան մէջ աշուն էր: Որովհետեւ ամբողջ դաշտը
դեղին գոյն ունէր շնորհիւ չհնձուած ցորենի հարիւրաւոր արտերուն,
որոնց հունձքը ընել արգիլուած էր մեկնող հայերուն, աշնան զու-
գաղիպելուն համար հայոց տեղահանութիւնը: Աշնան պատրանքը
կատարեալ էր, երբ կը տեսնէինք մեր շուրջը որ ցորենի դեղնօրակ
արտերուն մէջ յաճախ որսներ կապուած եւ դէզեր կազմուած էին:
Թէպէտ մէկ ձմեռ անցած էր, քայց միայն ցորենին հասկերը գետին
թափած էին, իսկ ցողունները երկար եւ զօրաւոր դեռ կանգուն էին
եւ քամիէն կը տատանէին:

Այո՛, զարնան մէջ աշուն մըն էր:

Հետաքրքրուեցայ հարցնել մեզի ընկերացող ոստիկան զինուոր-
ներուն, թէ ինչո՞ւ այս արտերը չէին հնձուած, պատասխանեց —
Թոմարգայի գայմագամն այնքան հայատեաց անձ մըն էր, որ երբ
1915 Օգոստոսի վերջը տեղահանութեան հրամանն եկաւ Պոլսէն,
չթողուց որ հայ զիւղացիները հունձքը կատարեն: Որովհետեւ զոնէ
ամիս մը պիտի յետաձգուէր հայերու տեղահանութիւնը, իսկ գայ-
մագամնիս ըսաւ, — Թէ ոչ իրենց ցորենը պէտք է եւ ոչ ալ իրենց
երեսը ամիս մը աւելի տեսնենք, թո՞ղ կորսուին երթան . . . : —

Բնական բերմամբ փորձուեցայ դիտել տալ, թէ ինչո՞ւ զոնէ
հայերու տեղահան ըլլալէն վերջ գայմագամն չթողուց որ դրացի
Թուրք զիւղացիները հնձեն, քանի որ ցորենը եւ զարին վաղուց

հասունցած էին եւ բերքն ալ այնքան առատ էր: Մանաւանդ որ՝ պատերազմի միջոցին ամէն պետութիւն նետամուտ էր ըստ կարելույն շատ բերք ամբարելու, յոյժ հաւանական սովի մը առաջքն առնելու համար:

Պատասխանեց — Էֆէնտի, ասոր համար չէ՞ որ հայերը արքայութիւն վերջ՝ մեր երկրէն ալ «պէրէքէթը», իմա օրհնութիւնը ու առատութիւնը վերցաւ: —

Իրաւամբ յաջորդ տարիներու մէջ Կեսարիայէն Պէլէմէտիկ եկողներէ իմացանք, որ Թոմարզայի յուռթի դաշտերը, առանց հերկի ու վարուցանի մնալով հացը այնքան անգտանելի դարձած էր եւ եղածն ալ այնքան անմատչելի գներու հասած էր, որ թուրք ժողովուրդը անօթութենէ պարզապէս սկսած էր մեռնիլ:

Թոմարզայի այս հասկածութիւնը դաշտերուն մէջէն անցանք յուզմամբ եւ արցունքով, որովհետեւ 8—9 ամսէ իվեր հայ ժողովուրդը թէպէտ մեկնած էր անդարձ հազարաւոր տարիներու իր պապենական օջախներէն, բայց իր ստեղծագործ եւ շինարար աշխատանքին ոսկի արդիւնքը դեռ կը մնար, իբր անխօս բողոք իր կրած զուլումին: Մեր շուրջը ծովածաւալ տարածութեան մը վրայ, մինչեւ հեռուոր հորիզոնները մեր խուզարկու ակնարկներուն՝ ամէն տեղ դեղնօրակ եւ հասկազարդ արտերու լայնատարած ծով մըն էր, կէտկիտուած յաճախ որաներով, դէզերով ու կալերով: Իսկ հոս ու հոն խոտաճարակ ընտանի կենդանիներ եկած էին ճարակիլ...:

Անկարելի էր ըմբռնել թէ պետական մարդիկ խելագարութեան որպիսի մոլուցքի մը եւ կամ կատաղութեան որպիսի մոլեգնութեան մը մէջ, համարձակած էին ջախջախել այսքան շինարար բազուկներ եւ այսքան օրհնուած արդիւնքներ:

Անշուշտ Օսմ. պետական մարդիկ պետական անձնասպանութիւն մը զործած էին... եւ ոչ չէր այն օրը, երբ պիտի կրէին տրամաբանական աղէտաբեր եւ անխուսափելի հետեւանքները իրենց անթիւ ու անբաւ ոճիրներուն, երբ հասնէր վերջապէս արդարութեան եւ հաշուեյարդարութեան ահաւոր մեծ օրը...:

Թոմարզայէն մեր մեկնումին երկրորդ օրը գիշերեցինք 130 տուն ընակչութիւն ունեցող մեծ գիւղ մը, որուն 90 տունը հայեր ըլլալով տարազրուած էին, եւ գիւղը համարեա անբակ էր:

Այս գիւղին մէջ շատ լաւ ընդունելութիւն գտանք, եւ ջանացին մեզի հայթայթել սնունդի նախնական նիւթերը բաղդատաւար շատ համեստ գներով:

Տեղւոյն թուրք մուխթարը եւ իմամին հետ մէկ քանի ծերունի թուրք գիւղացիներ, լսելով որ եկող կարաւանին մէջ առաջնորդ եկեղեցական մը եւս կայ, փութացին զալ այցելութեան: Մեր երկար ճամբորդութեան ամբողջ ընթացքին, առաջին անգամ էր որ այսպիսի բացառիկ պատուի մը կ'արժանանայինք ի մեծ զարմացումս ամէնքիս:

Որովհետեւ մեր խօսակիցները պարզամիտ եւ բարեմիտ գիւղացիներ էին, եւ բոլորովին անգիտակից պաշտօնական ձեւակերպութիւններու՝ անվերապարօրէն սկսան արտայայտուիլ: Բնականաբար գեղեցիկ պատեհութիւն մը կրկին ներկայացած էր թափանցելու համար թուրք այս գիւղացիներու ներքին հոգեբանութեան ու մտայնութեան: Մանաւանդ որ «իմամը», այսինքն իսլամ կրօնականը Պուլխ տեսած եւ բնական ուշիմութեամբ օժտուած ճշմարտախօս մարդ մըն էր, քիչ շատ հայերէն ալ կը հասկնար եւ յաճախ հայերէն բառեր կը զործածէր իր խօսակցութեանց մէջ, սորված ըլլալով իրենց համագիւղացի եւ իրենց եռապատիկը եղող հայ գիւղացիներէն:

Բարի եկաքի արեւելեան սովորական ձեւակերպութիւններէն վերջ, եկող թուրքերը հարցուցին ինձի — Մուրախաս էֆէնտի, երբ պիտի դառնան մեր դրացի հայերը արքորէ, ինչո՞ւ այսքան ուշացան մեր դրացիները: Սուլթան Համիտը իսկ, երբ հայերը պատժէր, քանի մը ամիս վերջ «աֆուշահանէ», կը շնորհէր: Այս ճէօն թիւրքերը ինչո՞ւ հայերուն դէմ՝ սկսուած այս հալածանքը դեռ չվերջացուցին, երկիրը անբաւկ դարձաւ, ո՞ր օրուան կը սպասեն: —

Պատասխանեցի թէ՛ միթէ՛ զո՞ր շէն որ իրենց դարաւոր դրացի հայերը արքորելով ասպարէզը միայն իրենց մնացած էր՝ առանց մրցակից ունենալու: Աքսորուած հայերուն տուններուն, պարտեզներուն, այգիներուն, հողերուն, ոչխարի հօտերուն, վերջապէս շարժուն եւ անշարժ ամբողջ հարստութեան իրենք տէր եղած էին: Ալ ի՞նչ դեռ կ'ուզէին եւ միթէ՛ շնորհակալ չէին իթթիհատական ներկայ կառավարութեան, որ գիրքնք մէկ անգամէն տէր դարձու-

ցած էր այսքան անբաւ հարստութեան, ինչ որ իրենց երազին մէջ իսկ չէին կրնար երեւակայել: Իմամը ի դիմաց իր ընկերներուն պատասխանեց — Մուրախաս էֆէնտի ի՞նչ կ'ըսես, կը կարծես թէ մենք հայերու տեղահանութենէն զո՞նք, աւա խօսողին լեզուն չորնայ...: Մեր գիւղին մէջ 130 տուն էինք եւ 90 տունը հայեր էին, սակայն 40 տուն թուրքերս մեր դրացի հայերուն շնորհիւ կ'ապրէինք, երկրագործութիւնը եւ արհեստները անոնց ձեռքն էին: Մենք անոնց հողերուն վրայ կ'աշխատէինք իբր «օրթախ», եւ լաւ կ'ապրուէինք ու շէն էինք: Գետնին տակն անցնին թաւաթն ու էնվէրն, որ ամբողջ հայերը արտօրելու ծրագիրը պատրաստելով եւ խստութեամբ գործադրելով երկիրը ստերակ դարձուցին եւ մեզ ալ աղքատացուցին: Մինչեւ հիմա մեր կերած քամբակի պէս կակուղ եւ ճերմակ հօխայ մը հացը 20—30 փարայի կ'ուտէինք, հիմա սկսանք 20—30 դուռուշի ուտել, դեռ վաղն ալ ո՞վ գիտէ քանի՞ պիտի ուտենք: Էֆէնտի, ըսէ մեզի, ուրեմն յոյս չկայ երբեք որ մեր դրացի հայերը դարձեալ կը դառնան իրենց տեղերը: —

Խօսակցութիւնը յոյժ հետաքրքրական, իսկ իրենց շեշտը անկեղծ ու աննենգ, ուստի մենք ալ անվերապահօրէն սկսանք արտայայտուիլ. մանաւանդ որ ուստիկան զինորներէն ոչ մէկը մեր մօտ մնացած էր, ամէնքն ալ գնացած էին իրենց ձիերը դարմաշելու:

Պատասխանեցի — չօճա էֆէնտի ի զուր կը սպասէք ձեր դրացի հայերուն դարձին. անոնք տարի մըն է որ արդէն ոչնչացուած են ճամբաներուն վրայ: Եթէ հազուագիտօրէն Տէր-Զօր հասնողներ եղած են, պտոնք ալ անապատին մէջ անօթի ու ծարաւ մեռած են: Միջանկեալ ըսեմ որ Թոմարգայի շրջանի հայութիւնը շատ կանուխ տարագրուած ըլլալով մեծ մասամբ կրցած էր հասնիլ ողջամբ Տէր-Զօր. քայց հոս մէկ մասը անօթի մեռած եւ մեծ մասը եւս Բէսուլայնի եւ Տէր-Զօրի 1916ի Յուլիսի ընդհանուր ջարդին անխնայ կոտորուած էին: Ե՛ չօճա էֆէնտի ըսէ նայինք, Պոլսէն ի՞նչ լուր կայ, մենք ամիսէն աւելի է ճամբան ենք. ոչ մէկ բանէ լուր չունինք, ի՞նչ կայ չկայ... Պոլսոյ մէջ ներքին խաղաղութիւն կայ...:

Պատասխան — Ախ մուրախաս էֆէնտի մօտալուտ խաղա-

զուժեան յոյս երբեք չկայ: Մեր վզին կապը գերմանացիին տուինք, սիր որ քաշէ տանի, ուզենք չուզենք պիտի երթանք: Էնվէրը փախեր է ըսին, բայց հազար անգամ լսեցինք եւ հազար անգամ սուտ ելաւ: Ախ նրբ պիտի լսենք Ալլահ, որ Թալաթն ու Էնվէրն շանսատակ ըրեր են...: Այս խեղճ ազգին զլխուն (այսինքն թուրք ազգին), փորձանք չմասց որ չբերէին... անիծեալ ըլլան... երանի՛ թէ “Ճէօն թիրքերը” գոյութիւն չունենային... զարշնիները ոչ հաւատք ունին եւ ոչ կրօն, մասօն են ամէնքն ալ...:

Առաջ “Իսթիպլատտին” (հին բէժիմ) մէկ Սուլթան Համիտ կար, հիմա հարիւր հատ Սուլթան Համիտ ունինք մեր զլխուն... մենք շատոնց Սուլթան Համիտը փնտոել սկսանք...: Չկարծէք թէ մուրախաս Էֆէնտի մենք թուրքերս ալ “Էհեայ” (երջանիկ) եղանք կամ պիտի ըլլանք... լացողին “մալը, միւլը” (կայքը, գոյքը) գնողին կամ առնողին երջանկութիւն չի բերեր...:

ՀԱՅԵՐԸ ՄԵՐ ԵՐԿՐԻՆ ԱՂՆ ԸՆՆ, ԱՆՈՒՔ ԳՆԱՅՈՒՆ... ՄԵՐ ԱԼ ՀԱՄԸ ՈՒ ՀՈՏԸ ՉՄՈՒՅՑ... ԱՍՏՈՒԱԾ ՀԱՄՈՒ ԱՄԷՆՔԻՍ...: — Իսկ միւսները կրկնեցին եւ երեքնեցին՝ “ամի՛ն, ամի՛ն”...:

Քանիցս յիշեցին, որ իրենք եկեղեցական ըլլալու՝ ինծի “խոստովանանք” կ'ըլլան, այս բառն ալ հայերէն արտասանելով եւ թէ՛ եթէ կառավարական պաշտօնեաները իմանան որ ինծի այսպէս խօսած են, զիրենք ալ կ'արտօնեն եւ “Թարումար” կ'ընեն, այսինքն կը կործանեն...: Մեր սուգի եւ տառապանքի երկար ամիսներուն մէջ՝ վշտով օճուն այրող մեր սրտերուն մխիթարութիւն եղան, բարի եւ անկեղծ այս զիւղացիներուն անվերապահ այս յայտարարութիւնները եւ մեծապէս մխիթարուցանք: Որովհետեւ տառապանքի մեր 4—5 տարիներու ընթացքին՝ հազիւ այս օրինակ մէկ կամ երկու դէպքեր կը յիշենք ստրջացումի...:

Յաջորդ օրը արշալոյսին հետ աճապարեցինք մեկնիլ, որովհետեւ 8—10 ժամ տաժանելի ճամբայ ունէինք անցնելիք: Հուսկուրեմն արեւամուտին հետ ժամանեցինք Տարոսի — իմա Թորոս — լեռնաշղթային ամենաբարձր կիրճերէն մէկը՝ ՆԱԶՊԷԼ, եւ իջեւանեցանք Աւարի փոքրիկ գիւղ մը, որ կը կոչուէր Քէօտէլեր:

~ Gazbek - Hadjin ~
Nuit émouvante dans les monts neigeux

27.

Կ Ա Ջ Պ Ե Լ ' — Յ Ա Ճ Ը Ն

Չ Ի Ի Ն Ա Պ Ա Տ Ս Ա Ր Ե Ր Ո Ւ Մ Է Ջ Յ Ո Ւ Ջ Ի Չ Գ Ի Ե Ե Ր Մ Ը

Քէօսէլէր կոչուած այս գիւղը հազիւ 25 տուն բնակչութիւն ունէր, եւ կը գտնուի Կազպէլ կոչուած կիրճին բերանը:

Այս կիրճը միակ բնական անցքն է, որ Թումարզայի լեռնադաշտը հաղորդակցութեան կը դնէ Կիլիկիոյ դաշտին հետ՝ Հաճըն-Սիս երկարող պարանոց անման ձորով:

Տարոս լեռնաշղթան Մէրսինի եւ Սելեւկիոյ ծովու եզերքէն ծայր առնելով հետզհետէ կը բարձրանայ մինչեւ Հայաստանի լեռնաշղթան դէպի Կովկաս:

Տարոս լեռները հիսիսէն միայն երկու բնական դուռներ ունին, առաջինը Պոզանթի-Պէլէմէտիկի «Կիւլէք պողազը» կիրճն է, ուրկէ կ'անցնի երկար փապուղիներով դէպի Հալէպ երկարող երկաթուղին: Իսկ երկրորդը Կազպէլի կիրճն է, ուրկէ անցանք մենք: Ասոնք են Կիլիկիոյ բնական դուռները, ուր երբեմն Ռուբենեանց թագաւորներու շրջանին, այնքան բերդեր կառուցուած էին յաջորդաբար իբր պատուար Գոնիայի Սուլթաններուն յարձակումներուն դէմ:

Մայրի ծառի կոյս անտառներով շրջապատուած Տարոսեան լեռնաշղթան, իր ճիւնաշատ զազաթներով յաւիտենական մշտանոս աւազանն է Կիլիկիոյ պատմական յորդանոս գետերուն Սարոսին (Սիհուն) եւ Պոիմոսին (Ճիհուն), Կիզնոսին (Թարսուա բրմաղը) եւ Կալիկադնոսին (Չիլիֆիկէ բրմաղը), որոնք աղբիւրն են Կիլիկիոյ յուղթի դաշտերուն հռչակաւոր արգաւանդութեան:

1. Կազ-Պէլ կը նշանակէ Սագի-Մէջը:

Թումարզայէն եկող մը պէտք է 200 մեղր անտառապատ գառիթափով մը իջնայ այս Քէօսէլէր գիւղը, ուր հաստատուած էր ոստիկանական պահականոց մը եւ հեռաձայնով կապուած Թումարզայի եւ Հաննի հետ:

Պարզապէս ընութեան հրաշալիք մըն է տեսնել ծովէն 2000—3000 մեղր բարձր այս լեռներու մէջ փորուած բնական կիրճը, որը միակ անցքն է դէպի Կիլիկիոյ դաշտը:

Երբ մենք հասանք Մարտի վերջը այս կիրճը, ամբողջապէս ծածկուած էր ձիւնի թանձր խաւերով, եւ մէկ քանի շաբաթներէ ի վեր ըսին՝ որ բոլորովին խափանուած էր ամէն հաղորդակցութիւն, նոյն իսկ կիրճին մէջ գտնուող եւ միայն մէկ ժամ՝ հեռու եղող գիւղերուն միջեւ երթեւեկ չկար:

Պահականոցին ենթասպան պոլսեցի քաղաքավարի երիտասարդ մըն էր, որը շատ հայ բարեկամներ ունենալուն, իբր թէ կը մեղքնայ եղեր հայոց գլխուն եկած այս մեծ փորձանքին . . . :

Բայց հարկ է յանուն ճշմարտութեան խոստովանիլ, որ մեզ ընդունեց կարեկցութեամբ եւ յարգանքով, ինչոր բացառիկ եւ ուշագրաւ պատիւ մըն էր մեզի համար: Որովհետեւ ոչ մէկտեղ այնքան յարգանքով ընդունուած էինք ցայն վայր:

Ինձ առաջնորդեց իր անձնական սենեակը եւ անձամբ թրքական ձեւով սուրճ եփելով՝ ինք իր ձեռքով բերաւ մատուցանել, հակառակ իր հրամանին ներքեւ գտնուող ոստիկան զինուորներուն ծառայելու պատրաստակամութեան:

Նոյնպէս թոյլատրեց որ մեր տառապանքի հարիւր ընկերները փոխանակ արգելափակելու՝ ազատ ձգեն որ տեղաւորուին Աւշարներու խրճիթներուն մէջ:

Աւշար այս գիւղացիներն եւս, որոնք հայերէ ըռնի իսլամացուածներ ըլլալ կ'ենթադրուին՝ եւ շատ բարեկամ են առհասարակ քրիստոնեաներու եւ մասնաւորաբար հայերու, եւ երբեք “նամէ-հրամ” չեն գիտեր ու իրենց իզական սեռը երբեք չփախաւ մեզմէ, նոյնպէս մեծ յարգանքով մեզ ընդունեցին իրենց գեղջկական տուններուն մէջ:

Այս խրճիթները չորս ցած պատերով եւ հողէ տանիքով մէկ սենեակէ բաղկացած բնակարաններ էին՝ շատ փոքրիկ լուսամուտ-

ներով: Ներքին մասը երկու մասի բաժնուած էր միայն գետնին զամուած ծողերով, որուն ներսը իրենց կենդանիները կը բնակէին, իսկ դրան մօտիկ կողմը իրենք. սակայն իրար կը տեսնէինք: Կենդանիներու այս բնակակցութիւնը մանաւանդ խստաշունչ ծմբան այս ընթացքին այն առաւելութիւնը ունէր, որ այս խրճիթներու ներքին մասին տաքութենէն դուրսի սարսափելի ցուրտը այնքան զգալի չէր ըլլար լուսնշաղին եւ մթնշաղին, երբ ցուրտը կը հասնի իր ամենախստագոյն աստիճանին:

Թէպէտ այս գիւղացիները իրենց կից անտաններէն պէտք եղածէն աւելի փայտ տրամադրելի ունենալով միշտ կրակ ունէին, սակայն կենդանիները գիւղացին իրմէ աւելի արժէքատր համարելուն՝ աւելի հոգածու է ասոնց քան իրեն մասին:

Աւշարներու այս փոքրիկ գիւղին մէջ հանդիպեցանք մեզմէ 8—10 օր առաջ գալով եւ ծիւնին պատճառով ճամբան շարունակել չկարենալուն այստեղ մնացող հայ ուրիշ կարաւանի մը, որ հազիւ 15—20 հոգիէ բաղկացած էր: Ասոնք ալ կու գային Կեսարիայէն. բացի ատաքագարցի երկու եղբայրներէ, որոնք Պոլսէն Գոնիայի եւ Կեսարիոյ ճամբով բերուած էին հոս, ամէնքն ալ խլամացածներ էին, մէջը ըլլալով նաեւ 2 քահանաներ կանաչ փաթթոցով:

Հազիւ սուրճը խմած էինք եւ կնթասպային հետ բարեկամաբար կը խօսակցէինք, երբ ներս մտաւ սպիտակ փաթթոցով եւ թուրքի կատարեալ «թիպով» մէկը, եւ խնդրեց որ ընթրիքը իրենց հետ ընեմ: Բայց անտեղեակ իրադարձութեանց, պահ մը վարանեցայ ընդունելու ասոր հրաւերը, խորհելով որ կրնայ ծուղակ մը լարուած ըլլալ . . . :

Ենթասպային նոյն պահուն ոստիկան զինուորները հրահանգած մէկ միջոցին զբաղուած ըլլալէն օգտուելով, մօտեցաւ ինձի եւ փափաքով ըստ — Հայր սուրբում՝ զորգմա հայրմ՝ հայ, կէլ թասամը պէրապէր իտէլիմ՝ տէյէճէյիմ՝ վար . . . : — Ապշեցայ տեսնելով յանկարծ, որ ինձի այնքան տարսափ ազդող եւ թուրք կարծած անձս հայ է: Բայց ուզելով երեւոյթները փրկել, բարձրաձայն յայտնեցի ներկաներուն ուղղեալ շեշտով մը, թէ ես «հիւր ըլլալով», պահականոցի սպային, կամ՝ չեմ՝ կրնար ուրիշ հրաւեր

ալ ընդունիլ միանգամայն, եւ կամ՝ եթէ սպան ալ հետո գայ՝ այն առնն միայն կը յօժարիմ՝ երթալ . . . :

Թուրք երիտասարդ սպան՝ հասկնալով իսկոյն թէ արտօնութիւն առնելու ձեւ մըն էր այս ըրածս, փութաց պատասխանել՝ թէ ես կրնամ երթալ խնդրարկուին հետը եւ անպատեհութիւն մը չկայ որ ընդունիմ իր հրաւերը, եւ թէ ինք ալ ընթրիքէն վերջ մեզի կու գայ այցելութեան:

Այս յայտարարութեան վրայ՝ հետեւեցայ զիս հրաւիրող փաթթոցաւոր եւ իսլամացած հայուն դէպի իր իջեւանած խըրճիթը, որ զիւղացիներուն մեծերէն մէկուն լաւ շինուած տունն էր, աւելի լաւ կառուցուած քան միւս խրճիթները:

Հազիւ տեղաւորուած ներսը փռուած անկողիններէն մէկուն վրայ, ներս մտաւ մեզ հիւրասիրող հայուն կինը իր չորս զաւակներով եւ ոտքերուս իյնալով դրսեցի (ոչ կետարացի) հարս ըլլալուն մայրենի լեզուով լալով ըսաւ — Հայր սուրբ, կարգիդ մատաղ ըլլամ, Աստուծոյ պաշտօնեայ ես, մեզ բռնի իսլամացուցին . . . մեզի թողութիւն տուր Աստուծոյ սիրուն, որպէս զի գոնէ հանգիստ սրտով մեռնինք —

Այլեւս մեր ալ յուզումը հասած էր, աղէ՛, իր զերագոյն աստիճանին, որովհետեւ հայր, մայր եւ չափահաս աղջիկ մը եւ երեք տղակներ վերարկուիս երկար փէշերուն փարած անդադրում կը համբուրէին ու կու լային եւ թողութիւն կը խնդրէին . . . :

Աստուած իմ, ի՞նչ դառն վիճակ եւ ի՞նչ եղբրական տեսարան, ըլլալ հովիւ ժողովուրդի մը, եւ կենդանի աչքով տեսնել իր ճօտը եղած ցան ու ցրիւ, զիշատուած սովալլուկ զայլերէ, նահատակներու անթաղ մարմինները կեր եղած զերեզմանափոր բորենիներու:

Իսկ ողջ մնացածներն բռնի իսլամացուած՝ եւ այժմ՝ Տաւրոսի հայկական այս պատմական շէնքերու վրայ զուգադիպութեամբ մը միայն իրարու հանդիպելով ճօտ ու հովիւ իրարու եկած՝ զաղտնի արցունքներ կը թափէինք արդէն մեռածներուն եւ մեր՝ վաղուան մեռնողներու վրայ . . . :

Խեղճ կինը կ'ըսէր — փայփայ Աստուծոյ որ անգամ մըն ալ Տէրը արժանի ըրաւ կենդանի աչքով տեսնելու ազգիս եկեղեցա-

կան մէկ առաջնորդը . . . : — Արդարեւ այնքան անգտանելի դարձած էր հայ եկեղեցականը, եւ ամբողջ Փոքր Ասիոյ ներքին այս զաւառներուն մէջ միակ ողջ եկեղեցականներն էինք ես եւ ողբացեալ ձերունագարդ Տ. Յուսիկ քահանայ Բաջունին:

Վերջապէս հարցուփորձ ընելով տեղեկացանք որ իրենք իսլամացած ըլլալով հանդերձ Կեսարիայէն կրկին արքայութեամբ են ձմրան այս խստաշունչ եղանակին հետեւեալ տղայական շարժարիթով:

Ասոնց ութամսայ կայտառ եւ վառվռուն տղեկը՝ հասակակից իսլամ դրացի տղոց հետ վէճի եւ կռուի բռնուելով եւ ձեռ ուտելէն զայրացած, իսլամ տղոց սպաննալով կ'ըսէ օր մը, — Մոսկոֆ կէլսէ, պիզաէ սիզի տէօյէճէ յիզ վէ էօլտիբէճէ յիզ . . . : — Այսինքն, երբ ոուսը գայ, մենք ալ ձեզ պիտի ձեծենք ու սպաննենք . . . :

Մանկական միամտութեամբ եւ զայրոյթի նուալի ներքեւ բսուած այս աննշան խօսքերուն ընդարձակ իմաստ տալով, եւ յոյժ ծանր հետեւութիւններ ու եզրակացութիւններ հանելով՝ Կեսարիոյ կառավարչին ականջը կը ձգեն թուրք տղոց ծնողքները:

Իսկ տեղական կառավարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաները գործը կը հրահրեն ըսելով եւ մեկնելով թէ իսլամացած հայերը եթէ իրենց տուններուն մէջ զաղտնապէս այսպիսի նիւթերու վրայ խօսած չըլլային եւ այս իմաստով արտայայտուած չըլլային, այս փոքր տղաքը ուրկէ՞ պիտի կրնային ինքնաբերաբար այսպիսի «լուրջ», սպաննալիքներ ընել իրենց դրացի թուրք տղոցը:

Ուստի առանց որ եւ է քննութեան, ըսելով թէ հայր ինչքան ալ իսլամացած ըլլայ, դարձեալ «տէօվէթ, միլլէթ տուշմանը» է այսինքն թուրք ազգին եւ պետութեան թշնամին է. անմիջապէս արքայի որոշում՝ կու տան, եւ ամբողջ այս ընտանիքը, իր մօտատը եւ հեռատը բոլոր ազգականներով՝ մէջն ըլլալով երկու իսլամացած ձերունի քահանաներ, ճամբայ կը հանեն ցուրտ ձմրան այս եղանակին մէջ 16 հոգի դէպի Տէր-Ձօր:

Սակայն Կազպէլ հասնելուն, կիրճը ձիւնի թանձր խաւ տակ թաղուած ըլլալով շաքաթներէ ի վեր, կաշառք տալով ոստիկան զօրքերու ենթասպային՝ արտօնութիւն կը ստանան մինչեւ ճամբան բացուիլը մնալ Աշարներու այս գիւղը, մանաւանդ որ

իրենք շատ բեռներ ունենալով եւ ընտանիքով ու ձիերով ըլլալուն անկարող էին անցնիլ այս ճիւղապատ կիրճէն: Սակայն ճիւղ պատրուակելով եւ մանաւանդ թուրք ենթասպային կաշառք տալով կրնային շաքաթներով երկարել իրենց այս յապաղումը եւ հանգիստ ընել . . . :

Այս միջոցին ընթրիքը բերուեցաւ, բայց ոչ որ մեզմէ այլեւս ախորժակ ունէր բան ուտելու, յուզուած էինք եւ իրարու կը պատմէինք մեր իւրաքանչիւրին զլխուն եկածները . . . եւ սարսափեցուցիչ հաւանականութիւնները գալիքներուն . . . :

Այնու ամենայնիւ փորձեցինք բան մը ուտել, երբ թշուառ հայ կինը կրօնափոխ ըլլալէն շափազանց խղճահարուած՝ աղաչեց որ սեղանը ոչ թէ իսլամի, այլ քրիստոնիայի սեղան նկատելով օրհնեմ . . . : Եւ արհաճայր առաւ դարձեալ հեկեկանքը, կու լային ամէնքն ալ, ն'ւ այր ն'ւ կին, ն'ւ աղջիկ ն'ւ անմեղ փոքր տղայք, հեկեկանքով վերջացաւ Հայր մերը: Արդէն վաղուց մոռցած էինք խնդալը. որովհետեւ սուգի եւ արցունքի տարիներ էին . . . : Այժմ՝ ալ հազիւ նստած՝ մայր ու աղջիկ կ'աղաչէին Թախանձագին որ գիրենք խոստովանցնեմ՝ եւ հաղորդեմ . . . :

Ո՛հ, տարիէ մը ի վեր լեռնէ լեռ թափառական ու արքայական եկեղեցականիս մօտ ի՞նչպէս կրնար սուրբ հաղորդութիւն կամ եկեղեցական ո՞ր եւ է մատեան մնացած ըլլալ կամ մեր մօտը գտնուիլ: Սակայն այնքան սրտեռանդն եւ աղիողորմ՝ կը պաշտօտէին ու կը կրկնէին իրենց խնդրանքն, որ հարկ էր անպատճառ ո՞ր եւ իցէ արտակարգ եւ բացառիկ եղանակով գոհացում տալ իրենց: Չէ՞ որ ս. Աւետարանը 7×70 ներել կը յանձնարարէր: Բոնութեան ներքեւ եղած իսլամացումէն վերջ՝ այս աստիճան արտասուալից զղջում՝ մը ի՞նչպէս կրնայի մերժել, եւ ի՞նչ իրաւունք ունէի մերժելու . . . : Ինչո՞ւ գրկէի գիրենք կրօնքի վերջին միսիթարութենէն՝ մահուան այս արատը ճամբուն վրայ, երբ ես ինքս ալ իմ տառապանքի 100 ընկերներով կանգնած էի կեանքի եւ մահու շեմին վրայ, աչքերս յստած աւելի դէպի յաւիտենականութիւն . . . :

Ուստի փութացի կատարել իրենց բարեպաշտական խնդրանքը եւ խոստովանցնել վերջ, իբր ս. հաղորդութիւն, յետ սրտաբուխ

եւ արտասուախառն օրհնութեան, զինի չզտնուելուն հացը քացախի մէջ թաթխեցի եւ տուի որ ճաշակեն: Չէ որ խաշեցեալ Յիսուսի ալ վերջին անգամ լեղի խստնեալ քացախ տուին . . . : Նոյն պահուն ապրած մեր կեանքը արդէն աւելի լեղի էր ու դառն քան Յիսուսի մատուցուած լեղին. իսկ քացախը վերջապէս զինիէն դարձած էր . . . եւ յիշատակութիւնն էր ոչ միայն Յիսուսի կողէն թափուած կաթիլ կաթիլ անմեղ արիւնին, այլ ամբողջ հայութեան միլիոնաւոր սուրբ նահատակներուն թափած անմեղ արեան ծովերուն . . . :

Բայց մեր հոգիներուն զաղտնի խոր ծալքերուն մէջ՝ այնպիսի փլուզում մը տեղի ունեցած էր, որ ոչ մէկիս քով սիրտ մնացած էր այլեւս ուտելու: Մենք չէինք որ կերակուրները կ'ուտէինք, այլ կերակուրներն էին որ մեզ կ'ուտէին . . . :

Արդարեւ հոգեկլումի ժամեր ունեցանք, երբ միայն մահուան մէջ ուզեցինք այլեւս փնտոել մեր փրկութիւնը, միայն թէ կացիններու ներքեւ չըլլար այն . . . չարչարալից եւ հոգեվարքի տաժանելի երկունքներով . . . :

Բայց յանկարծ ներքին դարանակալ ձայն մը կը թելադրէր մեզի մտերմօրէն՝ ընել ամէն ինչ, հանդուրժել ամէն մահաբեր վտանգի, կենդանի աչքերով տեսնել կարենալու համար գործադրութիւնը յաւիտենական արդարութեան, եւ դըրդալից վերջնական կործանումը օսմ'. երբեմնի մեծ կայսրութեան, իբր փոխվրէժ թափուած յորդահոս անմեղ արեան: Միանգամայն ողջունելով տեսնել վերջապէս ոսկեշող արշալոյսը ազատ հայութեան անկախութեան: Որը ցանկալով ցանկացան մեր տառապահիւժ նախնիքները տեսնել, ու հինգ երկար տաժանելի դարեր ի գուր սպասելէ վերջ, չտեսած մեռան ու աչքերնին ետեւ թողած գնացին յաւիտենականութիւն . . . :

Արցունքի եւ յուզումի այս սեղանէն վերջ, այցելութեան եկան մեզի ընիկ ատաբազարցի եւ պոլսերնակ երկու ազգասէր եւ երիտասարդ եղբայրներ: Ասոնք իբր Հնչակեան Պուսէն կ'աքսորեն Տէր-Զօր, բայց երկաթուղիով Գոնիա հասնելէն վերջ, փոխանակ երկաթուղիով շարունակել տալու դէպի Ատանա-Հալէպ, Ուլուգըշլայի ճամբով Կեսարիա կը բերեն եւ ասկէ եւս իսլամացած

կեսարացիներու հետ Կազպէլի ուղեգծով դէպի Հալէպ կը տարագրէին, երբ հոս տեղ իրարու հանդիպեցանք:

Ասոնց պաշտօնագրին մէջ գրուած էր թէ, «այս երկու եղբայրներն հնչակեան կուսակցութեան հին գործիչներէն ըլլալով՝ կը ջանային օսմ՝. կայսրութեան մասերը քաժնել տալ օտար պետութեանց միջեւ. հետեւապէս թուրք պետութեան թշնամիներ են...»: Այսպէս գրելով ուզած էին ենթարկել վրէժխնդիր ոստիկան զինւորներու արինսածարաւ զայրոյթին...: Բայց ինչպէս մենք եւ շատեր, ասոնք ալ մեծաքանակ դրամ՝ ծախսելով եւ պարգեւներ տալով՝ կրցած էին ազատիլ իրենց պահակ ոստիկան զինւորներուն լարած դաւաղրութիւններէն ու մահաբոյր ծուղակներէն:

Հակառակ իրենց կրած տառապանքներուն, դեռ կը պահէին իրենց բարոյական ամբողջ կորովը եւ մեզի պէս կը սպասէին հայ լուսաշող արշալոյսին...:

Շատեր կարօտը կը քաշէին ժամերգութեանց եւ սուրբ պատարագի արարողութեանց: Բայց այլեւս ի՞նչ պէտք կար պատարագի, քանի որ ամբողջ ազգ մը մինչեւ օրօրոցի անմեղ մանուկը՝ պատարագուած էր հայրենիքի քաւութեան սուրբ սեղանին վրայ... անտէրունչ ու անմոռնչ...:

Իսկ մնացորդ ցան ու ցրիւ թշուառ բնկորներս նաւաբեկեալ հայութեան՝ եկած էինք մէկտեղ պատահաբար, Տաւրոսի հսկայ այս լեռներու ծինսածածկ այս կիրճին մէջ, ու գաղտնաբար իրար կը մխիթարէինք եւ վաղուան փրկութեան երազներով իրար կ'օրօրէինք...:

Առաջին անգամ՝ հոս էր, որ այս երկու կտրիճ եղբայրներն առաջարկեցին ինձի փախչիլ՝ համոզել ուզելով զիս, թէ փախչողը միայն կրնայ փրկուիլ:

Բայց մերժեցի լքել տառապանքի իմ՝ հին բոլոր ընկերներս, մանաւանդ որ մտքիս մէջ արդէն ծրագիրներ մշակել սկսած էի, ամբողջ կարաւանով փախչելու...:

Կէս զիշեր էր, երբ ոստիկանական պահականոցի սպան այցելութեան եկաւ համաձայն իր խոստման, քայց երբ տեսաւ 8-10 արքայականներ որ իրարու եկած տրտում՝ տխուր նստած իրար կը մխիթարէինք, կասկածեցաւ՝ թէ զուցէ փախուստի ծրագիրներ

կ'որոճանք. ուստի տանտէրը եւ զիս միայն ձգելով, միւսները դուրս կանչեց եւ յանձնարարեց որ երթան իրենց տեղերը ու պառկին...:

Չանկրրիէն մեկնելէ վերջ՝ առաջին գիշերն էր, որ քահառունեցայ անկողնի մէջ պառկելու, սակայն ոչ մէկս կրցանք քնանալ: Եւ միթէ այսքան հոգեկան յուզումներէ եւ մարմնական տառապանքներէ վերջ քնել հնար էր մեզի: Արշալոյսը հազիւ ողջունած, եղած հրաւերին վրայ այցելեցի կեսարացիներու այս կարասանին մնացորդ անդամներուն, որոնց մէջ ինչպէս կանխաւ յիշեցի կային 2 իսլամացած քահանաներ կանաչ փաթկոցներով: Բարեքահառաքար մեր տարագութեան ամբողջ շրջանին մէջ միայն որացող այս երկու եկեղեցականներուն հանդիպեցանք:

Բնականաբար իրար միտքարեցինք ստանց ծանրանալու իրենց բռնի իսլամացման վրայ. եւ նոյնպէս ցոյց տալով՝ իբր թէ կ'անգիտանայինք երկու քահանաներուն իսլամացման հանգամանքը: Մանաւանդ որ այս վերջիններն ալ կը ջանային քահանայական իրենց նախորդ հանգամանքը թագցնել:

Մեկնելու ազդանշանը տրուած էր, եւ հարկ էր բաժնուէինք մեր կեսարացի ընկերներէն, որոնք ձիւնը պատրուակելով եւ մեծաքանակ կաշառք տալով պիտի մնային դեռ 10—15 օր մինչեւ ձիւնհալը, որ ատեն կը յուսային թէ ճամբան կրնար բացուիլ վերջապէս: Իսկ այս բացառիկ թոյլտուութեան պատճառաբանութիւնը սա էր, որ շատ բռններ եւ կին ու փոքրիկ մանուկներ ունենալուն, ձիւնը ստիպուած էին անցնիլ ձիւնապատ այս սարերն ու կիրճը:

Սակայն մեզ ճամբայ հանեցին, ըսելով որ մենք այրեր ենք ու հետիոտն կրնանք անցնիլ ձիւնի թանձր խաւերուն վրայ երիզուող նեղ արահետէն, որը հազիւ երկու թզաչափ լայնութիւն ունէր:

Երբ ճամբայ պիտի ելլէինք ու կարասանի ըլլոր անդամներն շարունեցանք զոյգ զոյգ, ըստ սովորութեան տեղի ունեցաւ ոստիկանական համրանքը, ստուգելու համար թէ ամբողջ ենք, պակաս անձ կայ կամ փախչող եղած է: Ենթասպան մեր անուններու պաշտօնական ցանկը ձեռքը՝ սկսաւ բարձրաձայն կարդալ իւրաքանչիւրիս անունը, եւ մենք կը պատասխանէինք մեր անունը կարդացուելու ատեն — հոս է («պուրատա տըր») — ըսելով: Ո՛րչափ մեծ եղաւ մեր ամէնքին զարմանքը եւ երկիւղը, երբ յանկարծ

տեսանք որ մեզմէ քացակայ էր եղկատցի 18ամեայ պատանի մը: Եւ անա շշուկ մը ելաւ եղկատցիներէն, թէ փախած է . . . : Ամէնքս ալ ապշեցանք ըրած յանդգնութեանը վրայ. ձին ձմեռ, այս ամայի լեռներուն վրայ ո՞ր կրնար փախչիլ. եթէ ազատէր իսկ երկոտանի վագրերէ, պիտի զոհ երթար չորքոտանի սովալուկ գայլերու . . . :

Շուրջ մէկ ժամ փնտոտութենքէ եւ այս պատճառով յուպադումէ մը վերջ՝ ճամբայ ելանք մեծ մտատանջութեամբ: Որովհետեւ ցարդ դեռ կորուստ ունեցած չէինք եւ առաջին զոհը կու տայինք:

Ենթասպան հեզնոտ ծիծաղով մը ըսաւ — Անոգ եղէք, ես կը գտնեմ՝ եւ կ'ուղարկեմ՝ ձեր ետեւէն եւ անպատճառ կը հասցնեմ՝ ձեզի: — Վերջապէս մենք ճամբայ ելանք քայց մեզի ընկերացող մեր պահակ ոստիկան գինւորներն ըսին մեզի զաղտնապէս թէ — Մեզի իրաւունք տրուած է առանց այլեայլի գնդակահարել փախչողները եւ մենք պատասխանատու չենք ասոր համար, հետեւապէս ալ փախչողին մի՛ սպասէք. անոր հաշիւը կը մաքրեն մեր ընկերները:

Արդարեւ մեր մեկնումէն վերջ, Կազպէլէն ճամբայ ելլող եւ մեզի հասնող անցորդ ոստիկան գինւորներէ իմացանք, որ փախչող պատանին զտած են Թոմարգա գնացող ճամբուն վրայ եւ տեղն ի տեղը սպաննած փայտի հարուածներու ներքեւ:

Մէկ կողմէն թէպէտ այնքան վիշտ զգացինք տառապանքի խեղճ ընկեր մը՝ որ մեր կարաւանին Բենիամինն էր, կորսնցնելնուս համար, միւս կողմէ մեզմէ ամէն անոնք, որ փախուստի վրայ երբեմն փորձուած էին խորհիլ զաղտնապէս, այլեւս փախուստով ազատութեան ամէն յոյս կորսնցուցին, տեսնելով եղերական վախճանը այսպիսի յանդուգն փորձի մը:

Ստուգիւ եթէ ոչ անկարելի, գէթ յոյժ դժուար է մեզի իրական զոյնով պատկերացնել այն տաժանելի ճամբորդութիւնը, որ ըրինք Աւշարներու Բէտսէլէր գիւղէն մինչեւ մեր երկրորդ գիշերած իջևանը Սարայճըր: Որ այս անմատոյց եւ վայրենի լեռներով շրջապատուած կիրճին մէջ քիւրտ փոքրիկ գիւղ մըն էր 25—30 խորճիթներով, որոնք ձիւնի տակ թաղուած եւ կքած՝ իբր թէ փլչելու վրայ ըլլային:

Այս երկու զիւղերու նամբան՝ որ ամառ ատեն ոտքով հագիւ 1—1½ ժամ էր, մենք 5—6 ժամէն հագիւ կրցանք անցնիլ ձիւնին պատճառով, որ ծածկած էր ամբողջ կիրճը՝ 2—3 մոզր թանձր խաւով մը, այսպէս շաքաթներով խափանելով ամէն հաղորդակցութիւն:

Մինչդեռ ցարդ մաքառած էինք մարդկային ոճրապարտ ամէն հետապնդումի դէմ, այժմ՝ եկած էր բնութիւնը իր սաստկաշունչ խստութեամբ մեր դէմ՝ հանելու տաժանելի դժուարութիւններ, լրացնելով մարդ — զազաններու ըրած չարիքներու խուժդուժ պակասը: Իսկ մենք արդէն մեր կէս նամբան վաղուց անցած ըլլալով, արդէն սպառած էինք եւ հալ ու մաշ եղած, եւ անզօր էինք այլեւս տոկալու մեզ նոր ի նորոյ ուժասպառ ընող այս ամէն խոջընդոտներուն:

Գթոտ քայլերով եւ յոյժ դանդաղ զնացքով մեր հարիւր հոգի-նոց կարաւանը 18 տարեկան պատանիներէն մինչեւ 80 տարեկան հիւժած ծերունիներ, ոմանք նոյն իսկ բոկոտն սկսանք ելելիջել կիրճին ձիւնապատ արահետը: Մեզմէ շատեր կը կրէին իրենց եւ բնկերներուն անհրաժեշտ բեռները, օրինակ հացի տուրակ մը, մէկ քանի կտոր մնացորդ ներմակեղէն, աղտոտ եւ հին վերմակի ծուէն մը, ծուէն, ծուէն զգեստներ կամ մաշած կօշիկներ, ջուրի թիթեղեայ բմպանակ մը, մաշած եւրոպական ծածկոյթ մը (պաթանիա) եւայլն: Մէկը միւսէն անհրաժեշտ ու պիտանի, որոնցմէ ոչ մէկէն հնար էր բաժնուիլ, քանի որ անցեալ փառքի ու հարբստութեան վերջին մնացորդ բեկորն էին ասոնք . . . :

Ուղտերու միաշարք եւ երկարածիզ կարաւանի մը նման՝ իրարու ետեւէ կը տողանցէինք՝ ծայր աստիճան զգուշաւորութեամբ: Որովհետեւ մէկին գայթուժը եւ ձիւնի մէջ խրումը պատճառ կ'ըլլար իրմէ վերջ եկողներուն բնկրկումին եւ շփոթումին:

Կիրճը երկար շաքաթներ ձիւնի ներքեւ թաղուած ըլլալով, զիւղացիներ նաբահատ արահետ մը կրցած էին բանալ 2 թզաշափ լայնքով, որուն վրայ ձիւնը կարծրացած էր եւ վրայով հնար էր քալել: Իսկ երբ շփոթած կամ մոլորած քայլ մը պատճառ ըլլար դուրս գալու այս արահետէն, արդէն ենթական ինքզինք կը գտնէր ձիւնի մէջ թաղուած մինչեւ իր պարանոցը:

Օղը թէպէտ սկիզբը պայծառ էր, բայց հետզհետէ թուխպ
ամպերով սկսաւ մթագնիլ Տաւրոսի լեռներու այս վայրենի կա-
տարները: Ժամ՝ առաջ կտրել անցնիլ պէտք էր այս հայ Գողգո-
թայի ճիւնալից վերելքը. բայց քանի՛ կ'անապարէինք, այնքան
կերկարէր ճամբանիս, կամ՝ աւելի ճիշտ բացատրութեամբ, մեր
վատոյժ եւ գթոտ քայլերուն համար շատ երկար ըլլալ կը թուէր
այս 1—1½ ժամուան ամառնային ճամբան, որ այժմ՝ 5—6 ժամ
կը տուէր:

Մեր թշուառ կարաւանին ձերունիներուն մէջ կար նաեւ
աւելի քան եօթանասունամեայ ալեգարդ եւ պատուական քահա-
նան Տ. Յուսիկ Քաջունի: Սա հոգելոյս Տ. Եզնիկ եպիսկոպոս
Ապահունիի Արաբկիրի առաջնորդութեան օրով 1880—1890՝
առաջնորդական փոխանորդ եղած էր: Աչքը կուշտ եւ հայրենասէր
Աստուծոյ այս անձուէր պաշտօնեան՝ հայ քաղաքական անդա-
նիկ շարժումներուն առաջին զոհերէն մէկը եղած էր եւ յեղափո-
խական Ապահունի Եզնիկ Սրբազանին հետ Պոլիս բերուած էր իբր
արստրական: Երկար տարիներ քանտը մնալէ վերջ, ազատելով
Պոլիս բռնադատուած էր ապրելու կառավարական որոշումով:
Գաւառացի հայրենասէր ու ամօթխած այս Աստուծոյ ազնիւ պաշ-
տօնեան Պոլսոյ թաղային անշուք եկեղեցիներէն մէկէն միւսը կը
նետուէր փոխանորդարանին կողմէ. իսկ ինքը անտրտունջ կը տա-
նէր իր խաչը, անգոր ըլլալով մրցելու իր պոլսեցի սքեմակից-
ներուն հալածող մրցակցութեան դէմ: Բարի քահանան ինք իր
մէջ ամփոփուած, արցունքը աչքէն սիրտը թափելով՝ միայն ինք
զինք նուիրած էր իր երեք մանչ զաւակներուն կրթութեան, որոնց
թէ՛ հայրութիւն թէ՛ մայրութիւն ըրած էր՝ շատ կանուխ այրիացած
ըլլալով: Եթէ ոչ անօթի՝ գոնէ չափազանց զրկանքով ինք ապրե-
լով, իր զաւակները Պէրպէրեան վարժարան ղրկած եւ շրջանա-
ւարտ ընել տուած էր:

Ո՛հ, ի՞նչ հեզնութիւն ու նախատինք արդարութեան, երբ
իրենց հօր արժանաւոր նմանութիւն բերող այս երեք զաւակներն՝
իրր մարզուած կտրիճ սպաներ՝ օսմ. գործօն քանակին մէջ ծառայե-
լով Դարտանի մէջ գնահատման եւս արժանացած էին: Ահա
այս քաջերուն ալեւոր հայրը ձերբակալելով Պոլսէն մեր առաջին

կարաւանին հետ ճամբայ հանած էին եւ մեզի հետ բաժնեկից էր մեր ճամբու բոլոր տառապանքներուն:

Թէպէտ կարելին ըրած էի նիւթապէս եւ քարոյսապէս միւթարելու համար Աստուծոյ այս արժանատր ծերունի պաշտօնեան, բայց աւելի քան եօթանասուն երկար եւ տաժանակիր տարիներու բեռան տակ կբաժ՝ անկարող էր անշուշտ տանելու հայ խաւի փշալից եւ արիւնոտ այս ճամբան մինչեւ վերջը:

Հալած ու մաշած եւ աչքերը ծիւնի սպիտակութենէն շմոհրած յանկարծ թաղուեցաւ ծիւնին մէջ, չկրնալով իր հաւասարակշռութիւնը պահել այսքան նեղ արահետի մը վրայ ժամեր երկար:

Բաւական երկար ջանքեր պէտք եղան եւ շատ ժամանակ կորաւ, մինչեւ որ կարելի եղաւ զինք ազատել ծանծր խաւերուն մէջէն, ուր թաղուած էր խորը: Բայց ինք ծիւնէն դուրս գալէ վերջ կ'աղաչէր որ զինք թողունք ճամբուն մէջ ու անցնինք երթանք... ու կ'ըսէր յուզուած շեշտով մը, որ արդէն յախտնականութիւն կը բուրէր... — Հայր սուրբ ալ դիմանալիք տեղս չմնաց... ա՛լ հերիք է... երբ որ է պիտի մեռնիմ... ասկէ լաւ ու հանգիստ մահ չեմ կրնար գտնել, զիս հոս թողուցէք ու զնացէք...: Միայն մի մոռնար իմ կողմէս համբուրելու երեք զաւակներուս Եզնիկիս, Եղիշէիս եւ Գարեգինիս աչքերը... պատմէ մեր ճամբու այս տառապանքը... եւ մի մոռնար գրել մեր քաշած այս անպատում թշուառութիւնները...: —

Համարեա բոնի քաշեցինք տարինք մեզի հետ, եւ մեծ դժուարութեամբ բերինք մեր իջեւանած զիւղը Սարայճըք:

Թշուառ ալեգարդ քահանան իրաւունք ունէր բսելու թէ փրկութիւն չկար մեզի համար, որովհետեւ ամիս մը վերջ՝ հիւժած ու բոլորովին սպառած հասնելով Դամասկոսի գիւղերէն մէկը, ուրկէ պիտի շարունակէր ճամբան դէպի հայրութեան մեծ գերեզմանը Տէր-էլ-Չօր, բազմավաստակ ուսուցիչ Երուանդ Չալուշեանի հետ կը հիւրասիրուի պանտրմացի ազնիւ ազգակիցներու վրանին մէջ, երբ յաջորդ օրը ամէնքն ալ միասին պիտի մեկնին եղեր դէպի Նիսիսլին: Բայց բազմաթիւ հիւանդներու պատճառով ամբողջ կարաւանով կը ստիպուին մնալ հոս, եւ երկրորդ օրը Աստուծոյ այս քարի ու տարաբախտ պաշտօնեան առաւօտուն կը գտնեն իր

խշտեակին վրայ վախճանած: Շիջած էր ինքն իրեն՝ իւղն սպառած առկայծեալ կանթեղի մը հանգոյն . . . , անէծքը ստոած իր օրհներգութեան վարժ շրթներուն վրայ . . . : Յաջորդ օրը նոյնպէս կը մեռնի այս տեղը նոյն վրանին ներքի տարաբախտ ուսուցիչն ու յեղափոխական գործիչը ողբացեալ Չավուշեան ան ալ հանգելով կանթեղի մը նման:

Արդէն երկար ամիսներու այս ճամբու ահռելի դաժանքը սպառած էր վաղուց երկուքն ալ, եւ միայն չոր պատեան մը մնացած էր իրենցմէ . . . , ան ալ կը յանձնէին հողին. իրենց տառապանքի ընկերներն, ճանկերով փորելով աւազն ու թաղելով այնչափ միայն որ հազիւ հնարէր ծածկել աւազի նուրբ խաւով մը . . . :

Տառապանքի ու արքորի ազնիւ ու անմոռաց ընկերներ. թող օրհնեալ ըլլայ ձեր եւս յիշատակը, որ գնացիք աւելցնել թիւր միլիոնաւոր այն հայ նահատակներուն, որոնք զոհաբերուեցան հայրենիքի սուրբ սեղանին վրայ: Թող օրհնեն նաեւ ձեր յիշատակը սպազայ հայ սերունդներ դարեր երկար:¹

Վերջապէս մեր կեանքին ամենասեւ յիշատակներէն մէկ էջը կազմող տաժանելի աս ուղեւորութենէն վերջ, հասանք քիւրտ գիւղ մը Սարայճըք: Բարեբախտաբար անտառապատ այս կիրճին մէջ փայտը առատ ըլլալով, ճարճատող խարոյկներու առջեւ հաւաքուած սկսանք չորցնել մեր թրջած հագուստները եւ ստոած ոտքերը, եւ պատմել իրարու մեր արկածները: Որովհետեւ հարկ է հոս յիշել, թէ մեր կարաւանին երկարածիզ շարքը այնքան իրարմէ հեռու մնացած էր, որ իրարմէ լուր չունէինք երբէք: Մեր երկարածիզ կարաւանին որ եւ է մէկ կէտին մէջ, պատահած արկածէն անլուր էին կարաւանին հեռաւոր ծայրերը գտնուողները:

Յուրտը ալ աւելի կը խարազանէր մեր անօթութիւնը. բայց մեզմէ շատեր դրամ՝ չունէին հաց գնելու: Իսկ ունեցողները եւս բաւականաչափ հաց չէին գտներ, որովհետեւ փոքրիկ լեռնային գիւղ մը ըլլալով՝ անկարող էր անակնկալօրէն եկած այսքան եւ բազմաթիւ ինքնակոչ հիւրեր կերակրելու:

¹ Ողբացեալ այս մեր երկու ընկերներուն մահուան վերջին վայրկեաններուն սրտամտիկ պատմութիւնը լսեցինք նոյնիսկ այն Պանտըրմացի ազգայինէն, որուն վրանին մէջ յաւիտենապէս փակած էին իրենց աչքերը:

Մանաւանդ մեր 50 եղկատցիներն շատ դժուարաւ ճար ճարակ ըրինք զոնէ շոր հացով մը կերակրելու: Ախ որչափ կը սքանչանայի այս թշուառներուն համբերատարութեանը. որոնք անտրտունջ կը տանէին իրենց սեւ խաշը ըսելով յաճախ — նէ եափալքմ' միլլէթ ուղուրունա շէքէճէիս . . . պունաստ . . . պին շիքիւր: Այսինքն, ինչ ընինք ազգի սիրուն պէտք է քաշինք . . . ասոր ալ հազար փառք տանք . . . :

Յաջորդ օրը սպասեցինք որ արեւը ձմեռնային իր ջերմութեամբ քիչ մը մեղմացնէ խտացած օդի ցուրտ մթնոլորտը, որ իր հզօր ճշումով արգելք կ'ըլլար մեր արիւնին ներքին շրջաբերութեան:

Վերջապէս ճամբայ ինկանք դանդաղ քայլերով դէպի կիրճին հարաւային վայրէջքը, երբ հետզհետէ աներեւութացան ձիւնի թանձր շերտերը, մեղմ' կլիմայի մը առթած հաճելի եւ տանելի տպաւորութեամբ մը:

Թէպէտ այլեւս ձիւնէն դուրս եկած էինք, բայց այժմ' ալ մտած էինք ցեխի կաւոտ եւ լպրծուն արանետներու մէջ, որոնք փակչելով մեր ոտքերուն, ոչ նուազ տաժանելի կը դարձնէին մեր ճամբան: Վերջապէս ձիւն ըլլայ թէ ցեխ, քար ըլլայ թէ սուազ, ամէնքն ալ միացած էին անտանելի դարձնելու համար մեր տարազրութեան եւ տառապանքի ճամբան:

Աքտրական հայեր էինք, կը քալէինք ու կը քալէինք, կարծելով մեր ճամբան սպառել: Սակայն ընդհակառակը ճամբան էր որ մեզ կը սպառէր: Ռոտիներու հալածական ու թափառական հայեր էինք, անապարտօտ քայլերով ժամ' առաջ կ'ուզէինք հեռանալ արիւնոտ այն վայրերէն, ուր մեր ետեւ կը թողուինք հարիւր հազարաւոր նահատակներու սուրբ նշխարներու ցան ու ցրիւ բեկորներն ու զանգերը . . . :

Այո՛ կ'անապարէինք ժամ' առաջ հասնիլ ցանկալին Կիլիկիա, որովհետեւ մեզմէ իւրաքանչիւրը, ամիսներ տեսող մեր ճամբու ընթացքին հստատացած էր, թէ եթէ ողջ հասնէինք Կիլիկիա. այլեւս փրկուած էինք . . . : Բայց բարէ, ի՞նչ միամտութիւն . . . եւ ի՞նչ պակուցիչ յուսախափութիւն . . . :

Անցուցինք երրորդ զիշերը եւս դարձեալ քիւրտ փոքրիկ զիւղ մը, ուր բաղդատաբար մեզ հետ լաւ վարուեցան: Դիտելի էր՝ որ

քանի՛ հեռացանք Եոզկատ—Պողազլիան—Կեսարիա—Թումարգա
արինոտ շրջաններէն ու արհաւիրալից ճամբաներէն, եւ քանի՛ տա-
կաւ մօտեցանք Կիլիկիոյ շրջանին, այնքան թուրք ու քիւրտ զի-
ղացիներ սկսան նուազ դաժան վարուիլ մեզի հետ եւ նուազ կողոպ-
տել մեզ:

Չորրորդ օրը արեւածագին հետ կանուխ մեկնեցանք, որովհե-
տեւ որոշուած էր նոյն օրը հասնիլ Հաճըն:

Սկսաւ վայրէջք մը, մեր ետեւ թողուցիւնք տակաւ Կազալէլի
կիրճը, իր բազմաթիւ ճիւնսպատ լեռներովն ու երկնաքերճ կատար-
ներովն, անտառոտ ձորերովը եւ սեւ սեւ յիշատակներովը, եւ ան
սկսանք դանդաղ իջնել զահալէժ գառիթափ մը:

Հուսկ ուրեմն հասանք Հաճընի գետին ակը՝ որ կը կոչուի Չա-
թախ:

Հոս բնութեան տեսարանը արդարեւ հրաշալի էր, մեր քովերն
ի վեր կը բարձրանային զահալէժ սարեր, ծածկուած ցան ու ցրի
եւ ցանցառ մայրի ծառերով: Յաճախ սարերու զահաւանդներուն
վրայ կը տեսնուէին թագնուած բնական քարայրներու նեղ անց-
քերը, իբր ժեռուտ լեռներու խոռոջացած աչքեր, որոնք կը դի-
տէին մեզ եւ անխօս վկան կ'ըլլային մեր անարտաբանքին:

Իսկ մեր առջեւ լերկ ապառաժներու ներքեւէն դուրս կու գար
խորհրդաւոր կերպով Հաճընի գետը յորդանոս բխումով: Ինքնա-
բուխ ջուրի այս ակը յոյժ յստակ էր, ականակիտ ու սառնորակ,
իսկ համը ախորժաքեր, որ քանի խմէինք՝ այնքան կը սրուէր մեր
հինցած ու մոռցուած ախորժակը...: Բայց ախսո՛ս որ մեզմէ
շատ քիչերը հացի չոր շերտեր ունէին ծամելու, որով փոքրիկ պա-
տաններով ամէնքս ալ բաժնեկից եղանք այս չոր ու ցամաք հաց-
կերոյթին:

Ատր ալ փառք կու տայինք, որ զոնէ վճիտ եւ անոյշ մշտա-
նոս ջուրի ակ մը ունէինք առջեւնիս, որ զոնէ մեր այրած շրթնե-
րուն զովութիւն կու տար: Մինչ անապատներու մէջ յետոյ մեր
բնկերները որչափ կարօտը քաշեցին հացի՝ ալ արելի պատուքը
կը զգային այրող ծարաւի: Փոյթ չէր թէ աղտոտ, նեխած եւ հորի
դառնանամ քանի մը կաթիլ ջուր գտնէին յագեցնելու համար
պատպակը չորցած իրենց շրթներուն, միայն թէ սակայն գտնէին...:

Այս ջրաբաշխ սպառաժներուն առջեւը նստանք մէկ ժամէ աւելի, եւ քառական կազդուրուած նամբայ ինկանք:

Ապառաժներէ բխող Հանրնի Չամբախ կոչուած այս գետի ակին մօտը՝ 50 քայլ վարօք կար ջրաղացք մը, որ հանրնցիներու տարագրութենէն վերջ մօտակայ թուրք գիւղացիներ՝ հետեւելով իրենց տոհմիկ քանդիչ ընդունակութեան փլցուցած էին ու քարուքանդ ըրած՝ փոխանակ օգտագործելու եւ ալիւր աղալու . . . :

Սկսանք տակաւ իջնել Հանրնի այս գետի ընթացքով միշտ դէպի ձորն ի վար:

Քանի վար կ'իջնայինք՝ այնքան ձորն կը խորանար եւ պարբապանման սարերն կը ծառանային մեր վրայ: Իսկ գետը զահավէժ ոստումներով ի թաւալ կու զար օծապտոյտ եւ արագ վազքով, շառաշով ու շոհնդով դէպի Հանրն: Մեր նամբան կ'անցնէր միշտ գետի եզերքով, եւ յաճախ քարէ կամուրջներով մերթ աջ եւ մերթ ձախ ափով մեր նամբան կը շարունակէինք միշտ այս ձորի երկայնքն ի վար:

Հանրնի 2 ժամ մնացած՝ սկսան երեւիլ տակաւ հանրնցիներու դաւարազարդ այգիները: Հայոց տարագրութեան յաջորդող 1916ի առաջին զարունն էր. դեռ նոր սկսած էին ծլիլ ու ծաղկիլ այգիներն ու որթատունկերը: Տեղ տեղ արդէն հարսի նման սպիտակ զարդարուած էին զարնան աւետաւոր նշենիներն, կարմրածաղիկ նոնենիներն ու խնձորնիները: Բայց աւսող տէրերը չկային, անպատ տարուած էին եւ հազուադիւտ էին արդէն ողջ մնացողները:

Այո՛, անտէր էին եւ պարտէզները եւ այգիները, իսկ այգիներու ձորամէջի հիւղակները փլցուած էին անգթօրէն՝ գերանները վառելու համար:

Երբ քիչ մը անդին մայրի ծառեր իրենց մարմնեղ յաղթ կեցուածքով ասպարէզ կը կարդային իրենց յախտնական թշնամիներող կացիներն ու տապարին:

Մարտի կէսն անցած էր, եւ արդէն զարուն էր, մեր շուրջը ու մեր վերեւ ակնապարար կանաչութիւն մը եւ վերագարթնած ճոխ բուսականութիւն մը, կը մեղմացնէին ընութեան վայրագութիւնը մեզ շրջապատող հսկայ եւ քարճրուղէշ լեռներուն:

Արդարեւ հրաշալի էր տեսարանը, ծաղկաբոյր դարաստան-

ներու եւ խնկարոյր այգեստաններու զարնան անոյշ բուրումները մեզի կեանք ու արեւ կու տային: Ժրաջան մեղուներ հոյլ ի հոյլ բզզալով կ'երթային ու կու գային ու մեղր կը պատրաստէին անտիրական փեթակներու համար . . . :

Դիտելով եւ խորհրդածելով կը սքանչանայինք հաճընցիին ստեղծագործ այս աշխատանքին վրայ: Որ լերկ ապառաժները դրախտի վերածած էր, եւ քարքարուտ լեռները այգի ըրած, ուր հազիւ այծեր պիտի կրնային բարձրանալ: Ինք այդ ահաւոր եւ վարկախուած զահավէժներուն, դարաւանդներուն եւ դարատափերուն վրայ այգի տնկած էր ու ծառ ու ծաղիկ ըուցուցած: Աշխատասէր ժողովուրդ մը, որ ապալեր ժայռերը ծաղկաստանի ու այգեստանի վերածած էր եւ քարերը հացի փոխած:

Բնութեան այս հոգեթով յարութիւնը տակաւ կ'ոգեւորէր մեզ ամէնքս. եւ մեր առօրեայ տազնապներէն ու տառապանքներէն ձերբազատուած՝ տակաւ կը զուարթանայինք: Մահուան մեր մէջ այլեւս հինցած հնչուքներէն հեռանալով, նոր յոյսերով կը լեցուէինք՝ ի տես զարնանային գեղազուարճ բնութեան այս զունագեղ դալարագարթումին:

Մանաւանդ ուրախ էինք, խորհելով որ երկար շաբաթներ դեզերելէ վերջ ամայի եւ վայրի ճամբաներու եւ լեռներու մէջ, այժմ՝ քախտն պիտի ունենայինք հանգիստ գիշեր մը անցընելու Հաճընի մէջ:

Բայց միւս կողմէն, որչափ կը մտնենայինք Հաճընի, այնքան վշտի սեւ որդը կը կրծէր դարձեալ զաղտնապէս մեր տառապահիւժ հոգիները, եւ կը չէզոքացնէր վերագարթնած բնութեան մեր վրայ առթած քաղցր տպաւորութիւնը: Որովհետեւ անցնելով հանդերձ հետզհետէ լայնցող ծորն ի վար հարիւրաւոր այգիներու մէջէն, դեռ ոչ մէկ կենդանի շունչի, ըլլայ մարդ թէ անասուն, չէինք հանդիպած, ամէն ինչ լուռ էր եւ ամայի . . . :

Ախ որքան դառն էր վերյիշել այն երջանիկ օրերը, երբ հաճընցի երիտասարդներ, հարսներ, աղջիկներ ու տղայք՝ սփռուած այս հարիւրաւոր այգիներուն մէջ կը փորէին ու կը ցանէին, կը տնկէին ու կը քաղէին՝ հայրենի երգը բերաննին եւ աստուածային օրհնութիւնը վրանին . . . : Օհ երանի՛, ըիւր երանի՛ այն օրերուն,

երբ աշխատասէր հայ ժողովուրդին շինարար եւ ջլապինդ քազուկներն՝ մոզական հարմով մը դրախտի վերածած էին քարքարուտ եւ ապալեր այս ամենի լեռներն ու գահավէժ գառիթափերն, մինչեւ անելանելի քարծունքներն երկնաքերծ լեռնային կատարներու . . . :

Արդեօք պիտի գայի՞ն դարձեալ այդ երանելի օրերն . . . ո՞վ գիտէր . . . : Ախ թող գային . . . թող գային . . . եւ այս անիծեալ սեւ օրերն երթային . . . ու ա՛լ չգային . . . :

Արդէն տեղ տեղ կը նշմարէինք որ իրենց տէրերէն թափուր մնացած այս բիր այգիներուն մէջ սկսած էին չորնալ խնձորենիներ, տանձենիներ, սալորենիներ ու որթատունկեր . . . : Մէկ կանգուն քարճրացած այգիներու վայրենի խոտը՝ իր մէջ խեղդած էր պտղատու ագնի ծառերն ու երբեմնի ողկուզալից որթատունկերը: Ծառ ու ծաղիկ կարծես մեզի կը հարցնէին մեր սրտերուն միայն լսելի անխօս ձայնով մը՝ թէ ո՞ր են մեր տէրերը . . . մեր սիրելիներն . . . ե՞րբ պիտի գան անոնք . . . ե՞րբ մեզ պիտի ազատեն մեզ խեղդող այս վայրենի խոտերէն . . . թող շուտ գան՝ քանի դեռ կենդանութեան նշան ունինք . . . յետոյ շատ ուշ է . . . :

Իսկ այգեստաններու մրգապահներու հիւղակները եւ օդափոխութեանց համար շինուած այգեստուններու դուռները, պատուհանները եւ յարկաքաժիներու մեծ ու փոքր ըլլոր գերանները քաշած առած տարած էին այրելու համար . . . , իբր փայտ վառելու համար:

Ստուգիւ թուրք ցեղը իբր փլցնող, կործանող, քանդող, աւեր ու աւերակ, ալան ու թալան ընող, կեղեքող ու սպաննող կրնար առաջին մրցանակ ստանալ մարդկային ըլլոր ցեղերուն մէջ:

Յեղ մը, որ երբեք շինել չէ զիտցած, ցեղ մը, որ դարեր շարունակ փլցուցած է ու կործանած իր դրացիներուն շինածներն առ նախանձու, կարծես ապացուցանելու համար՝ թէ ինք ալ բան մը կրնայ ընել, եւ եթէ չի կրնար շինել, գոնէ քանդելու անիծեալ յատկութիւնը ունի . . . :

Ի դէպ չէ՞ յիշել հոս փոքր Ասիոյ մէջ ստածի կարգ անցած սա խօսքն՝ թէ եթէ շինել կ'ուզես՝ քրիստոնեայ բանուոր բեր, իսկ եթէ տուն մը վար առնել կամ՝ քանդել կ'ուզես՝ թուրք բանուոր բեր:

Արդարեւ մասնաւորաբար թուրք մայրաքաղաքին մէջ չէ տեսնուած որ թուրք քանուոր մը ուզէ աշխատիլ շինութեանց մէջ . . . , բայց երբ հին տուն մը փլցնել հարկ է, թուրք քանուորները անպատճառ կ'երթան, ըստ իրենց տոհմիկ արհեստին, իրենց ցեղային ընդունակութիւններն փայլեցնելու համար . . . :

Այս տպաւորութիւնը կրեցինք ոչ թէ Հաճընի այս այգիներուն առջեւ, այլ մեր ամբողջ նամբու ընթացքին: Մանաւանդ երբ յետոյ Ատանա գնացինք ու մնացինք թագնուած այգիներու մէջ եւ տեսանք ամէն կողմ՝ անհծեալ նետքերն թուրքի ընտոծին այս քանդիչ յատկութիւններուն . . . :

Նոյն իսկ նամբաներու վրայ գտնուած կամուրջներու գերանները վերցուցած տարած էին, խորհելով անշուշտ՝ թէ ա՛յլ «կեա-վուրները» գնացին անդարձ, եւ այս տեղերու նամբաներէն ա՛յլ ոչ որ պիտի անցնէր . . . :

Երբ մօտեցանք քաղաքին, տեսանք հայ կորաքամակ մէկ քանի պառաւներ, որոնք մօտակայ այգիներուն մէջ ցրուած ուտելու համար խոտեր կը հաւաքէին:

Այս թշուառ հայ մամիկներն եւ սեւեր հագուած 8—10 կիներ վտիտ եւ ազազուն ձգուած էին քաղաքը, իբր զինուորի ընտանիքներ, մինչ աղջիկներն վաղուց առեւանգուած եւ իրենց հարէմները տարուած էին: Իսկ այս պառաւներն թողուած էին, իբր բու յաւերակի . . . :

Ասոնք ցնցոտիներու մէջ, բոկոտն եւ զլխաբաց ելած էին սէզազգիներ ժողվելու, որպէս զի խաշելով ուտեն . . . : Որովհետեւ խոտաշունչ ձմբան ընթացքին ամէն ինչ ծախած էին եւ այժմ՝ միայն խոտը մնացած էր իրենց ապրուստի վերջին ապաւէնը: —

Երբ այս թշուառ հայ պառաւները եւ կիները մեր զալը տեսան նեոուէն, խաչակներելով վազեցին դէպի մեր կարաւանը ու մէկ քանին քոփս գալով երկիւղածութեամբ կը համբուրէին ձեռքերս ու կ'ըսէին հաճընցիի դժուարհասկանալի զաւատաբարբատով — Ոյ փառք քեզ Աստուած, տահա հայ կայ եղեր աշխարհին վրայ . . . : — Օգտուելով մեր կարաւանին ցրուած վիճակէն եւ մեր հսկող պահակ ոստիկաններուն երկու ծայրերը իբր յառաջապահ ու վերջապահ մեզմէ նեոու գտնուելէն, հարցերու տեղատարափով մը

կ'ուզէին տեղեկութիւններ քաղել մեզմէ ըսելով՝ որ իրենք արտաքին աշխարհէն ըլլորովին կտրուած են . . . : Մինչդեռ մենք վայրենացած էինք լեռնէ լեռ, սարէ սար, գաւառէ գաւառ մեր շաքաթներ ու ամիսներ տեւող ճամբորդութեամբը:

Իրենց ծով ցաւերն մեզի կը պատմէին լալով եւ մեր կարաւանին կ'ուղեկցէին դէպի քաղաք, խոստանալով՝ երբ զիշերէինք Հաճըն, մեզի իրենց աղքատիկ սեղանէն բաժին հանել, եւ մէկ քանի դեռ մնացած հայ ունեւորներէն մեզի հաց ճարել . . . :

Անոնք կու լային մեր վրայ, մենք ալ իրենց վրայ . . . :

Հետզհետէ քաղաքը գտնուող հայ կիներ տեսնելով մեր կարաւանին մօտենալը, կը հաւաքուէին մեր ճամբուն վրայ ձորին մէջ, եւ հարցեր կու տային ու նարինջներ կը բաժնէին մեզի, մինչեւ որ ոստիկան զինւորներէ նշմարուելով զանակոծուեցան եւ նարինջ տուող կիներն եւ նարինջ առնող այրերը:

Վերջապէս հասանք Հաճընի կառավարական շէնքին առջեւ 8—9 ժամուան ճամբորդութենէ վերջ, ու կը սպասէինք որ մեզի հանգիստ եւ զիշերելու տեղ մը ցոյց տան:

Ամբողջապէս հայաբնակ հերոս Հաճինը 1914ին,
այժմ՝ բոլորովին այրուած եւ քանդուած:

Hadjin in 1916, entirely people of Armenians (environ 28.000)
à present entièrement incendié et détruit.

²⁸
De Hadjen à Sis

Fille incendiée et fantomatique
desséchée

28.

ՀԱՃՐՆԷՆ — ՍԻՍ

ԱՅՐԱԾ ՈՒ ԿՄԱԽԱՑԱԾ ՔԱՂԱՔ ՄԸ

Արդէն Հաճրնի առջեւ հասած էինք արեւամուտէն քիչ վերջ, երբ մեր առջեւ պարզուեցաւ կրկին իրապէս սրտանմշիկ տեսարան մը:

Հաճրն, որ 1915ի հայոց տարագրութենէն առաջ 28.000 բնակչով զուտ հայաբնակ քաղաք մըն էր՝ շուրջ 5000 տուներով, այժմ՝ աւերակներու կոյտ մըն էր: Հայոց տարագրութենէն քիչ վերջ 1915ի աշնան՝ թուրքերը այրած էին քաղաքը, մի անգամ ընդ միշտ վերջ տալու համար երբեմնի Ռուբենեանց հռչակաւոր Վահկայ բերդի մօտակայ հայ արծիւներու այս լեռնային բոյնին:

Այրուած քաղաքէն միայն մնացած էր քաղաքին քարճրութեան վրայ հայոց դպրոցին քարաշէն եւ հոյակապ եռայարկ շէնքը: Իսկ քաղաքին ստորոտը մնացած էին միայն հազիւ 200 տուներ աղքատիկ հայերու: Ասկէ զատ քաղաքին ստորոտը Սիս երկարող ճամբուն վրայ դեռ կանգուն էր կառավարական շէնքը, եւ ասոր մօտակայ 50 տունի մօտ կառավարական թուրք պաշտօնեաններու բնակարանները փայտեայ վանդակներով «խաֆէս»:

Հաճրն կը գտնուի ձորի մը մէջ, որուն մէջտեղէն կ'անցնի Հաճրնի գետը եւ երկու կողմը կը բարձրանան բաւական հսկայ լեռներ, որոնց ձախակողմը (դէպի Սիս) լեռներու զահաւանդին կառուցուած է քաղաքը: Իսկ գետին հետ զուգընթաց կ'երթայ մեծ պողոտան դէպի Սիս: Գետին աջակողմի սարաւանդակին վրայ

կառուցուած է քարաշէն եւ պարսպապատ Ս. Յակոբ Մծընայ հայ-
րապետի պատմական վանքը՝ քաւական գեղեցիկ շինուածքով:

Միայն այս վանքն էր որ քաղաքէն հեռու, հանդիպակաց
սարալանջին գտնուելուն՝ ազատ մնացած էր հրդեհի լափիխզող
բոցերու սեւրիչ հպումէն:

Քաղաքը, որ ամփիթատրոնի մը ձեւով սարի լանջքերն ի վար-
երկարելուն՝ դիտողի մը աչքին մէկ ակնարկով կարելի էր պատ-
կերացնել, պարզապէս անաւոր կմախքի մը տպաւորութիւնը կը
թողուր մեր վրայ: Որովհետեւ հազարաւոր տուներ այրած ըլլա-
լով ասոնց մերկ պատերն դեռ կանգուն էին, ու մեզի շատ քաններ
կը պատմէին միայն տարի մը առաջ անցած եղբրական դէպքերէն:

Իսկ մէկ քանի այրուած եկեղեցիներու հաստ որմերը եւ ասոնց
քարուկիր ու կամարակապ խորանները ու կամարները՝ դեռ ցցուած
կը մնային, իբր յաւիտենական բողոք ընդդէմ՝ թուրք անողորմ
վայրագութեանց եւ գազանային նախճիրներու:

1915ի ամրան հնչակեան պիտակի տակ եւ Արամ՝ անունը
կրող դաւանան մը՝ թուրք ոստիկանական պաշտօնէից եւ ոստի-
կան զինուորներու հրամանատարին մատնած էր պահուած զէն-
քերու թագստոցները, եւ ամլութեան դատապարտած էր մէկ կող-
մէն՝ որ եւ է ընդդիմութիւն, իսկ միւս կողմէն թուրք կառավա-
րութեան ամբաստանութեան նիւթ ընծայած էր թշուառական
հայ դաւանանը: Թէպէտ խուզարկութեամբ գտնուած առանց այս
զէնքերուն եւս հայութեան մահուան վճիռն արդէն կարդացուած
եւ տապանագիրը եւս վաղուց գրուած էր:

Կիլիկիոյ շրջանին մէջ առաջին անգամ՝ Զէյթուն՝ նախ քան
հայոց ընդհանուր աքսորը տեղահանուած էր, քիչ վերջ եւս Հաճընի
ժողովուրդը, կանխելով այսպէս ընդդիմութեան եւ ներքին կնճո-
տութեանց ամէն հաւանականութիւն:

Հաճընի 28.000 զուտ հայ բնակչութենէն եւ շրջակայ 22 հայ
գիւղերու հայութենէն՝ հազիւ մնացած էին 350ի չափ անշափահաս
մանուկներ եւ զտամած ու կորաքամակ պառուաներ: Մնացեալ
ժողովուրդը բռնուած էր անսպաս՝ արեան իր տուրքը վճարելու
համար հայ ազատագրութեան դարեւոր դատին:

Եթէ ամբողջ Կովկասի մէջ Աղեքսանդրապոլը միակ զուտ

հայաբնակ մեծ քաղաքն էր 30.000 հայ բնակչութեամբ, ուր բացի սահմանապահ ուսուցիչներէն հակաբազմաթիւ գործակալներէն ամէն ինչ հայկական էր, նոյնպէս թուրքիոյ մէջ եւս Հանընը միակ քաղաքն էր, ուր բնակչութիւնը միայն հայերէ կազմուած էր եւ ըստ նորագոյն թուրք վիճակագրոյցներու՝ կը հասնէր հայոց թիւը մինչեւ 28.000 ի:

Թուրքը ուզած էր այրել ու հիմնայատակ կործանել այս գուտ հայաբնակ քաղաքը, որպէս զի անգամ մըն ալ հայերը չկրնան այսպիսի անմատչելի լեռներու եւ կիրճերու մէջ արծիւներու անառիկ բոյներ շինել ու բռնակալ կառավարութեան դէմ գլուխ ցցել:

Այո՛, Հանըն քաղաքը իրական կմախք մըն էր, որ թէ՛ մեր աչքերուն եւ թէ՛ մեր սրտերուն կը խօսէր անձայն, յուզելով մեզ եւ նոր վերքեր բանալով մեր արդէն խոցուտ սրտերուն վրայ:

Տեղահանութեան առաջին օրերուն 1915 Ապրիլի քաղաքին հանդիպակաց սարաւանդին կառուցուած Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետի վանքին մէջ, եկած դիրք բռնած էր Ատանայի նահանգին ոստիկան զինուորներու արիւնոուշտ հրամանատար Ալիի իր 2000 կանոնաւոր բանակի զինուորներով, հարիւրաւոր ոստիկան զինուորներով եւ Հանընը բռնադատած անճնատուութեան:

Իրշերով վանքին շուրջը գետեղելով բազմաթիւ լեռնային թնդանօթներ, քաղաքը իբր թիրախ գործածած եւ սպառնացած էր ոմբակոծել, եթէ ամենափոքր բնդդիմութիւն մը համարձակէր ընել հանընցին:

Իսկ դաւաճան Արամ, վիժած հնչակեան մը, մի առ մի ցոյց տուած էր հանընցիներու զէնքի պահեստի բոլոր նկուղները, եւ Ալիի հանընցիներու բոլոր զէնքերը ձեռք անցուցած էր մեծ մասամբ այս մատնիչին ցուցմունքներովը:

Որով անհնար դարձած էր այլեւս լուրջ ո՛ր եւ է բնդդիմութիւն:

Ատանայի ոստիկան գորքերու այս արիւնկալ հրամանատարը Ալիի ապա յաջորդ տարի ամբանը տեղահան ընելով ջարդել տուաւ Ամանոս լեռներու մէջ երկաթուղիի գծին վրայ աշխատող աւելի քան 10.000 հայերը Պաղձէ—Մարաշ լեռնային ճամբուն վրայ:

Անա այս կմախացած դժբախտ քաղաքին առջեւ էր, որ հասանք 1916ի Մարտի կէսին, եւ կառավարական շէնքին առջեւ սպասեցինք ժամէ մը աւելի, որպէս զի մեզի գիշերելու տեղ մը շնորհուի: Փոյթ չէ թէ մեր գիշերային իջեամնք աւերակներու ներքեւ թաղուած նկուղ մը ըլլար կամ կենդանիներու ախոռ մը:

Շուրջ 9 ժամ քաշելէ յոգնած եւ ամբողջ օրը հացի չոր պատատէ մը իսկ ամէնքս զրկուած, անհամբեր կը սպասէինք՝ որ վերջապէս կարեկցելով մեր թշուառ վիճակին զոնէ մէկ գիշեր տաքուկ սպաստան մը տային մեզի:

Ի զուր կը սպասէինք զթուփին՝ հայութեան արիւնսածարաւ թուրք մեր դահիճներէն: Ի զուր ոստիկան գինւորներ եւ կառավարական թուրք պաշտօնեաներ կու գային ու կ'երթային, եւ մենք կը կարծէինք թէ մեզի տեղ մը ճարելու համար կ'աշխատէին:

Հակառակ քաղաքը աւերակ ըլլալուն, շրջակայ թուրք բազմաթիւ գիւղերու պատճառով, դեռ Հանքնի մէջ գայմագամ կը նստէր եւ կառավարական հին կազմը կը շարունակուէր:

Կազպէլի ծիւնապատ կիրճէն հիւսիսի սառնաշունչ քամի մը կ'ընդարմացնէր մեր մարմնոյն դուրս ցցուած բոլոր մերկ մասերը: Հայ պառուներ՝ անհուն կարեկցութեամբ կը սպասէին, որ մեզ իջեան մը առաջնորդեն, որպէս զի իրենց աղքատիկ սեղանէն մէկ քանի պատառ քաժին հանեն մահուան ճամբուն վրայ հալումաշ եղած իրենց տարաբախտ ցեղակիցներուն:

Արդէն մթնշաղն սկսած էր, երբ գայմագամը՝ երիտասարդ իթթիհատական թուրք մը Բէմալ, շրջապատուած տեղւոյն ոստիկան գինւորներու հրամանատար հարիւրապետէն եւ 2 ոստիկաններէ ու մէկ քանի քաղաքային պաշտօնեաներէ, հանդիսական թափօրով կառավարական շէնքէն դուրս գալով յայտարարեց մեզի ամէնքիս, թէ քաղաքին մէջ հարիւր հոգի պարունակող յարմար վայր մը չգտնուելուն՝ պէտք էր մեր ճամբան շարունակէինք . . . :

Ա'լ անկարելի է երեւակայել մեր յուզումը, շուարած էինք, ինչ կրնայինք ընել, աւելորդ էր կարեկցութիւն սպասել մարդկազաններէ, քայց ոչ մէկիս վրայ այլեւս ոյժ մնացած էր քաշելու: Որովհետեւ ամէնքս ալ Կեսարիայէն ասդին այլեւս հետիոտն էինք.

սպառած էին մեր ոյժերը եւ հալումաշ եղած էինք: Իսկ նոյն օրը անհարթ լեռնային ճամբաներով ինն ժամ քալած էինք՝ միայն Չաթախի առջեւ մէկ ժամ հանգստի դադարով: Բայց անգօր էինք ընդդիմութիւն ընելու, որովհետեւ մարդկային թափթփուքներ էինք, որ մեզ ծածկող մեծ եւ խոր փոսէ մը զատ ո՛ր եւ է ուրիշ բանի արժանի չէինք համարուեր . . . :

Բայց հակառակ եղած պաշտօնական ազդարարութեան, չէինք ուզեր շարժիլ տեղերնէս, եւ ոմանք համարձակեցան աղաչել որ շնորհ «մէրհամէթ» ընեն ի սէր իրենց սիրասուն զաւակներուն զլխուն . . . :

Եւ արա հարիւրապետին եւ գայմագամին կարճ եւ զաղտնի մէկ խօսակցութենէն վերջ, ուտիկան զինւորներն մտրակներով եւ մեզի համար յատկապէս պատրաստուած ձեռքի հաստ զուազաններով յարձակեցան մեր վրայ եւ սկսան անխնայ մեզ հարուածել: Մէկ քանիներու զլխուն իջած հարուածներէն թշուառներուն զլխու ցամքած երակներէն սկսաւ արիւն հոսել կայլակ կայլակ . . . : 10—13 ուտիկան զինւորներ մեզ կը հալածէին դէպի կամուրջը՝ ուրկէ կ'անցնէր Սիսի ճամբան, կառավարական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներու լիրք «քահրահ»ներուն մէջ: Մինչ հեռուն կանգնող հայ մամիկներ՝ իրենց ձեռքերն ծունկերուն զարնելով կու լային ու կ'աւաղէին որ այս ինչ սեւ օրերու հասանք . . . :

Անգութ հարուածներու տեղատարափի մը ներքեւ՝ եւ հայհոյութիւններու մէջ մեր կարաւանը կամայ ակամայ սկսաւ շարժիլ, եւ արագ քայլերով անապարեցինք հեռանալ այս անհիւրասէր վայրերէն: Պոռթկացող վրէժը մեր հոգիներուն մէջ ջանալով սանձահարել՝ եւ անէժքը մեր շրթներուն վրայ ջանալով ստոնցնել:

Կը քալէինք ու կու լայինք, նաւաբեկեալ ազգի մը թշուառ բեկորներն էինք, որ արեան փոթորիկներէ տարուելով կ'երթայինք դէպի աւազի անապատները: Ուր աւելի եղերական եւ եղեռնական վախճան մը կը սպասէր մեզ ամէնքին՝ հազիւ 8—10 քախտաւորներու հրաշալի բացատութեամբ մը:

Մեր հոգիները արատը վշտով ու կսկիծով այնքան մաշած էին, որ աղօթել կ'ուզէինք ու չէինք կրնար, երբեմն երգել կը փորձէինք, ու մեր հոգւոյն լարերը չէին թրթոսար այլեւս . . . : Պղտոր

ակէ միթէ վճիտ ջուր կրնայ նստիլ, սգաւոր սրտէ միթէ երգ կրնայ թռչիլ . . . :

Վաղուց կտրուած էինք ուրախութեան կազդուրիչ կաթէն, եւ կարօտ մնացած մխիթարութեան եւ սիրտիանքի:

Մարդկային կեանքի երկու նակոտնեայ ծայրերը միայն կը յիշէինք այլեւս, օրօրոցն ու գերեզմանը . . . , քայց միայն վերջինին վրայ սեւեռուած էր մեր ամբողջ մտադրութիւնը . . . :

Սակայն մեր մէջ դեռ ունէինք գերագոյն երգը մարդկային նոգւոյն՝ արճո՞ւրէ՞ . . . , որով յաճախ կը կազդուրէինք մեր մաշած նոգիները . . . :

Գիշերուան խաւարը՝ տակաւ կը ծանրանար լեռներու դալարազարդ կատարներէն մինչեւ զմրուխտ յատակը խոր ձորին, սեւ սլատանքով մը ծածկելով նրէշութիւնները մարդկային անգութ շարշարանքներուն: Միայն գիշերուան խոր լռութեան մէջ՝ կը լսուէր շփոթ արծազանգը մեր գլծոտ քայլերուն, եւ զահալէժ շառաշը արագասահ եւ յորձանուտ գետին, որուն գետափովը դէպի վար կ'երթար նաեւ մեր ճամբան:

Խաւարին մէջ առ խարխափ կ'երթայինք իյնալով ելլելով, տժգոհելով, անիծելով, երբ շուրջ մէկուկէս ժամուան տառնապագին ճամբորդութենէ մը վերջ՝ գետին նանդիպակաց ձախակողմը երեւացին սլալլացող տմոյն լոյսեր: Մօտալուտ նանգստի մը յուսադրութենէն ոգևորուած, մեր ներքոտ քայլերն ուղղեցինք մեզի ընկերացող ոստիկան գինուրներու նաճութեամբ դէպի լոյսերը՝ սարերու գառիթափին:

Անցանք գետի վրայի խարխուլ փայտեայ կամուրջը եւ ուղղուեցանք դէպի լոյսերը: Բայց սրբան մեծ եղաւ մեր յուսախաբութիւնը, երբ նասնելով այս գիւղը՝ որուն անունն էր Կիւղէշէն, մեզ մերժեցին ընդունիլ, եւ հօճան արգիլելով մեզի նոյն իսկ գիւղի սահմանէն ներս մտնել՝ ըսաւ — գիւղին մէջ էրիկ մարդ չէ մնացած, ամէնքն ալ սլատերազմի տարուած են: Միայն էրիկ մարդ ըլլալով ես եւ միթարը կը գտնուինք գիւղը. ուստի նարիւր էրիկ մարդոցմէ կազմուած այսքան մեծ կարաւան մը չենք կրնար ընդունիլ մեր գիւղը, ուր միայն կին, աղջիկ ու երախայ մնացած են եւ ստիպեցին որ նեղանանք:

Ի զուր կը ջանայինք պարզել խոստանալով տարհամոզել, որ յոգնած ենք 11—12 ժամ ճամբայ քալած ըլլալով նոյն օրը, ալ անկարող ենք այս խոր գիշերուան մէջ կրկին մեր ճամբան շարունակելու: Միւս կողմէ պատրաստակամութիւն կը յայտնէինք զիւրին մէջ առանց մտնելու՝ զիւրին հեռաւոր ծայրը գտնուած մէկ գոմի մը կամ փարախի մը մէջ նոյն իսկ ծառի մը ներքեւ բացօդեայ գիշերելու, քաւ է որ մեզի քիչ մը հաց ճարեն:

Սակայն կ'առարկէին դաժան կերպով, թէ հարիւր հոգինոց կարաւանի մը քաւելու չափ հաց ալ չունէին, եւ հազիւ զիւրէն անցնող մէկ քանի հոգիի կրնային կտոր մը հաց ճարել:

Աւելորդ էր այլեւս ժամավաճառ ըլլալ, որովհետեւ համոզուելու երեւոյթ չունէին, մինչ ասդին շատեր՝ մանաւանդ ծերերը քոլորովին սպառած փոռած էին գետինները եւ անկարող շարժելու, միայն կը հառաչէին, կարծես հոգեվարքի հոնդիւններ ըլլային:

Գիշերուան հետզհետէ թանձրացող աղջամուղջին մէջ՝ հսկայ լեռներու ու ձորերու մէջ ինկած կ'երթայինք առ խարխափ, ի խլնդիր մեզի սպաստան ընծայող իջեւանի մը, փոյթ չէր թէ աւերակի մը կոյտ ըլլար այն:

Շարունակելով մեր ճամբան առ հարկի, կրկին մէկ ժամ քալելէ վերջ, դարձեալ հեռուէն նշմարուեցան ընդ աղօտ լոյսի մարած ցոլքեր: Ծարահատ երկրորդ փորձ մը եւս ուզելով ընել, կրկին անցանք գետի ազագուն կամուրջի մը վրայով արուղողով հանդիպակաց կողմը՝ եւ հասանք Եարտիպի անունով քաւական մեծ թուրք զիւր մը:

Կորսնցունելու ժամանակ չկար, անապարեցի գտնել տալ զիւրին «միւթարն», ու հօճան եւ սակարկութեան մտնելով՝ անմիջապէս վճարեցինք հնչուն 3 օսմ. ոսկի եւ մեզի ցոյց տուին զիւրին վարի ծայրը մէկ քանի ախոռներ...: Միանգամայն պայման դրին, որ սննդեղէնները (հաց, սոխ, մածուն ու «թարխանա») իրենց միջոցաւ գնենք: Կ'ուզէին այս եղանակով եւս մեզ կողոպտել իրենց ուզած արժէքովը ծախելով ամէն ինչ: Երկար մտածելու ժամանակ չկար, եւ ինչ առաջարկ ու պայման որ ընէին՝ արդէն առանց առարկութեան ընդունելու հարկին ներքեւ կը գտնուէինք. ուստի ինչ որ քսին կրաւորական համակերպութեամբ ընդունեցինք:

Նոյն օրը կարճ ընդհատումներով մօտ 12 ժամ քալած ըլլալով այնքան սպառած էինք, որ կենդանիներէ թափուր այս ցոյց տրուած փոքր ախտոներուն մէջ փութացինք մէկ մէկ անկիւն կծկտիլ չոր աղբիւսներուն վրայ, իբր թէ մեր տուններուն եւ մեր փափուկ անկողիներուն մէջ ըլլայինք . . . : Հոս կրցանք բաւական հաց ու այլ եւ այլ գեղջկական սնունդի նիւթեր եւս ճարել, եւ փոքր ինչ լոնցնել մեր բողբոջ եւ տանջուող ստամոքսները:

Կանխաւ համաձայնած ըլլալով մեզի ընկերացող պահակ ոստիկան զինուորներուն հետ՝ զիրենք գոհացնող վարձատրութեամբ մը, յաջորդ առաւօտը բաւական ուշ մեր կարաւանը շարժման մէջ դրուեցաւ դէպի առաջ:

Հանրեցի մեզի ընկերացող դաժան ոստիկաններու հետ բաւական ընտելացած եւ կաշառքով յաջողած ըլլալով մեղամցնել իրենց չարակամութիւնը, սկսած էին աւելի բարեացակամութեամբ վերաբերուիլ մեզի հանդէպ:

Երկրորդ օրը արեւածագին հետ մեր կարաւանը շարժեցաւ առաջ:

Եղանակը գարնանային էր եւ օդը սքանչելի, դեռ կը գտնուէինք Ցաւրոսի լեռնաշղթային մէջ: Հանրեն Սիս ճամբան կ'երկարի երկարածիզ եւ ոլորապտոյտ ձորի մը մէջէն, որու երկու կողմի սարերն ծածկուած են սեւ մայրի անտառներով: Իսկ ձորի խորէն արագավազ գնացքով, շատաշով ու շոինդով կը հոսի Հանրնի գետը («Սառան սու»): Որ հետզհետէ մերձակայ լեռներէ ու ձորերէ քիտղ կողմնակի վտակներով առատացած, բաւական զօրաւոր գետ մը կը դառնայ ապա՝ ստանալով «Կէօք սու», անունը: Ապա խառնուելով Ծիհան գետին, Ատանայի քովէն անցնելով Գարաթաշի առջեւ մեծ դէլդայով մը կը թափի Միջերկրական ծով:

Չանկըրիէն մեկնելէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով դեռ նոր ուշադիր կ'ըլլայինք Չաթախէն սկսեալ մեզ շրջապատող բնութեան հրաշալի դալարագարդումին: Որովհետեւ Կիլիկիոյ սահմանը ոտք դնելէ վերջ էր միայն, որ տակաւ կրցանք հեռացնել մեզմէ մահուան սպառեցուցիչ մղձաւանջը, որուն արիւնտոտ ճիւրաններուն մէջ ահ ու սարսափով գալարուեցանք աւելի քան 5—6 շաբաթներ:

Ամէն կողմ՝ մարմանդ ու կանաչութիւն, կէտկիտուած գարնայնի գոյնզգոյն ծաղիկներով, մեր շուրջը ստուերախիտ մայրի հին ծառեր՝ հարիւրներով հազարներով: Իսկ մայրի ծառերու գարնան մէջ արտաթորած խէժի խնկաքոյր անուշահոտութիւնը, որ այնքան կը կենսամորոգէ թոքախտաւորները, կենդանութիւն կու տար մեզի՝ հոգիով ախտաւորներու եւ սրտով սգաւորներու . . . :

Մինչդեռ մէկ քանի օրեր առաջ կը տարուբերէինք կեանքի ու մահու երկիւղներու մէջ, եւ անտարբեր էինք դէպի բնութիւնն եւ դէպի ամէն քան, այժմ՝ արդէն ի տես գարնանային գեղազուարճ գեղեցկութիւններու, կը ջանայինք տակաւ հեռացնել մեզմէ ուրուականն մահասարսուռ դաշտերու, արիւնոտ ձորերու, կմախքներու ու զանգերու, եւ կը խորհէինք՝ թերեւս կանխահաս յուսադրութեամբ մը, արդէն փրկուած ըլլալ եւ թեւակոխած ըլլալ Կիլիկիոյ հայութեան նոր անդաստանը ծաղկալից: Չէ՞ մի որ առանց մահուան յարութիւն չկայ . . . :

Հանրէն մեր մեկնումին երկրորդ օրուան երեկոյին իջեւանեցանք պատմական մեծ անցեալ ունեցող Վարկայ բերդին ստորտոր փոքր զիւղ մը, ուր կըրցանք կերակրուիլ եւ ապաստան ստանալ: Կը թուէր թէ այս զիւղին բնակիչներն դեռ հայու արեան հոտն ու համն առած թուրքեր չէին . . . եւ ազնիւ վերաբերում՝ ցոյց տուին հանդէպ մեր դժբախտ կարաւանին:

Երրորդ օրը արեւածագին հետ մեկնեցանք այս հիւրասէր զիւղէն: Ծամբան կ'երկարէր միշտ անտառապատ սարերու մէջէն գալարող ձորով եւ գետի ափով: Յարութիւն առած բնութիւնը այնքան հրաշալի էր, որ կը թուէր թէ շուտով մոռցած էինք դէպի Զօր կամ մահ երթալնիս: Մանաւանդ ճամբան հետզհետէ վայրէջք ըլլալով մեր ուժասպառ սրունքներուն համար նուազ յոգնութիւն կը պատճառէին, եւ մէկ քանի օրէ ի վեր բաւական սնունդ կըրցած ըլլալով ձեռք ձգել բաւական կազդուրուած էինք եւ զիշերն եւս բաւական հանգիստ քնած էինք բարեբախտաբար:

Հազիւ քիչ մը կազդուրուած, մեր կարաւանին ամենանոսահուն եւ հայրենասէր երիտասարդներէն մէկ քանին դէպի հիւսիս, դէպի Հայաստան գաղթող գարնան ոահվիրայ արագիլներն

կոունկ կարծելով՝ սկսան առաջին անգամ՝ ըլլալով թրթռուն ճայ-
նով մը, որ ներքին յուզումնին կը մատնէր՝ երգել

— Կանչէ՛ կոունկ, կանչէ՛, քանի՛ գա՛րուն է,
Ղարիպներու սիրտը գո՛նդ գո՛նդ արուն է,
Կոո՛նկ ջա՛ն, կոո՛նկ ջա՛ն, գա՛րուն է,
Կոո՛նկ ջա՛ն, կոո՛նկ ջա՛ն, գա՛րուն է,
Ախ սիրտս արուն է . . . : —

Խեղճ տղայքը իրենց մահուան կէս ճամբուն վրայ՝ հայ գա-
րունը երագելով . . . կը քալէին ու կ'երգէին, լացնելով մեզմէ
անոնք, որոնց արցունքը դեռ չէր ցամքած աչքերէն:

Ո՛հ հայրենաբաղձ քանաստեղծին այս աղէխարչ տողերը ո՛ր-
քան կը յարմարէին մեր այդ վիճակին: Բայց աւելի դառն էր
աւանդ մեր կացութիւնը, որովհետեւ միայն ղարիպներուս սիրտը
արին չէր, այլ ամբողջ հայրենիքը արիւնլուայ էր եւ հանտը հայու-
թիւնը կը լողար արեան ծովերու մէջ . . . :

Մեզմէ ամէն անոնք, որոնց մէջ դեռ կեանքի ու կենդանու-
թեան նշոյլը մնացած էր՝ կու լային, կը քալէին ու կը ծայնակցէին
մեր կրտսերագոյն ընկերներուն սրտէն ըխած այս յուզիչ խօսքե-
րուն «Կոո՛նկ ջա՛ն, կոո՛նկ ջա՛ն, գա՛րուն է, ախ սիրտս արուն
է . . . »:

Հոն բարձրը, սեւ մայրի անտառներու խորը եւ սարի կուշտին՝
տեսանք թուրք ածխագործներու մէկ քանի սեւ այծի մագէ շի-
նուած վրաններ, որոնք ածուխ կը պատրաստէին: Ախ ո՛րքան
մեզմէ իւրաքանչիւրը փափաքեցաւ որ ըլլար այդ թշուառ ածխա-
գործ ընտանիքին մէկ անդամը: Սիրայօժար պատրաստակամու-
թիւն ունենալով ածխագործ ըլլալու, բայց ազատ ապրելու այդ
վայրի լեռներուն ու ձորերուն մէջ, մինչեւ որ հնչէր համաշխար-
հային հաշուեյարդարութեան երանաւէտ ժամը ու գոնէ դեռ ողջ
մնացողներս կարենայինք փրկուիլ:

Ո՛հ ո՛րչափ երջանիկ պիտի ըլլայինք, եթէ համերոպական
պատերազմի համատարած արեան անաւոր փոթորիկներուն այս
սարսափելի օրերուն, Իթթիհատի հրէշային հետապնդումներէն
զաղտնի եւ մարդկային աչքերէ հեռու, ընտրեան այս խաղաղ

առանձնութեան մէջ, գերծ ոստիկան զինւորներու դաժան ուղեկցութենէն ու անհանդուրժելի հակողութենէն քաշուէինք ու անշուք ապրէինք, ա՛խ բաւ էր որ ազատ ապրէինք:

Բայց մենք ոչ միայն կը նախանձէինք այս ածխագործներու վիճակին, այլ երբեմն մացառներու ներքեւէն ցատքելով խուճապով եւ խօշական վազքով սուրացող նապաստակներուն... եւ երկնքի թռչուններուն իսկ կը նախանձէինք, որոնք իրենց ուզած տեղը երթալու ազատութիւն ունէին: Իսկ մենք ՄՐՄՅՆ դէպի հրակէզ անապատները անջրդի կ'երթայինք, ափ մը աւազ դառնալու համար մէկ քանի ամիսներ վերջ...:

Մեզի ընկերացող կասկածամիտ եւ հարցասէր ոստիկան զինւորներուն հաւատացնելով՝ որ շարականներ են տողոց երգածը, դարձեալ կ'ըսէին մեզի կշտամբանօք — ի՛նչ անհոգ ազգ էք, կը կոտորենք, կ'աքսորենք, եւ դարձեալ երգ կ'երգէք: — Իրենց քառով — Նէ՛ արսրգ միլլէթսինիգ, էօլտիւրիւյօրուգ, սիւրիւյիօրուգ, տահա հալէն շարքը սէօյլէյօրսունուգ...: —

Այո՛, իրաւունք ունէին, բայց եթէ հինգ երկար դարեր տեսող հալածանքներէ ու ջարդերէ վերջ դեռ պահած էր հայ ազգը իր գոյութիւնը, պատճառը այս կենսունակութիւնն էր, որ քանի՛ կոտորէին իրենց ատած ու շարչարած հիդրան, ա՛յնքան նոր գլուխներ կը ծնէր...:

Ոստիկան զինւորներու ենթասպան զարմանալով՝ որ ա՛յսքան հալումաշ եղած մարդոց սրտէն ու շրթներէն կրնայ երգ ըխել, կ'ըսէր ինծի կատակելով — Սիգին միլլէթ էօյլէ արսրգ միլլէթ տիր քի, էյէր եարըն եիւգ էրմէնի գալսա, եինէ պաշըմըգա պէլա օլուրսունուգ...: —

Արդարեւ որքան պատե՛հ խօսք էր՝ ըխած 500 տարուան թուրք անցեալ եւ դառն փորձառութիւններէն...:

Խորասուզուող արեւու ոսկի սկաւառակին անյայտացումէն առաջ՝ հասանք իսլամ՝ ընակչութեամբ փոքր գիւղ մը: Հացակարօտ մեր ընկերներուն մէկ մէկ չորաքեկ պատառ մը հաց ճարելէ վերջ, գիւղին ամայացած մէկ երկու իրարու կից խրճիթներու մէջ տեղաւորուեցանք ու ջանացինք լուսցնել գիշերը, կատարեալ պատերազմ՝ մը մղելով ամէն կողմէ մեր վրայ խուժող ոջիլի բանակներու դէմ:

Գիշերուան յանկարծական ցուրտ քամին ընդարմացուցած էր մեր մարմնոյն մաշած անդամներն, երբ առաւօտեան սաստկացած ցուրտին հետ ճամբայ ելաւ մեր կարաւանը: Մէկ քանի ժամ ճամբայ քալելէ վերջ սկսաւ տեղատարափ անձրեւ մը, իբր թէ պայթած ըլլային երկնքի ջրի մեծ սահանքները: Մինչդեռ վերէն յորդանոս կու գար, կամ աւելի ճիշտ է ըսել՝ մեր գլխուն կը թափէր անձրեւը, վարը ցեխոտ ու լպրծուն գետնի հողը արգելք կ'ըլլար փոխելու մեր արդէն ուժասպառ քայլերը: Մեր կարաւանէն ամէն անոնք, որ չհատնող ճամբու երկարութենէն յոգնած ու ծիրած էին, կ'անճրկէին առաջ երթալու, աղաչելով ինծմէ՝ որ հանճեսնեմ՝ որ եւ է եղանակով մեզի հսկող ոստիկան գինւորները, եւ մօտակայ հիւղակ մը ապաստանինք անմիջապէս:

Ի զուր կը ջանայի համոզել մեզի ընկերացող ոստիկ. գինւորներու «չավուշը», որ տեղ մը ապաստանինք, ապա թէ ոչ հիւանդ պիտի ըլլայինք ամէնքս ալ՝ կ'ըսէի, որովհետեւ հեղեղանման անձրեւը անցած էր արդէն մեր մինչեւ ներքին հանդերձները: Իսկ ոստիկ. գինւորներէն մէկը իբր պատասխան ծերունիի մը բողբոսխառն աղաչանքներուն՝ կ'ըսէր — Աւելի լաւ, եթէ հիւանդանար ու մեռնիք. արդէն պետութիւնն ալ ձեր ժամ առաջ մէջտեղէն վերնալը կ'ուզէ, դուք ալ կ'ազատիք, պետութիւնն ալ կ'ազատի . . . : —

Անձրեւին, ցեխին, հովին ու փոթորկին տակ ճարահատ քալելով կէս ժամէ աւելի՝ հասանք վերջապէս կրկին փոքրիկ զիւղ մը: Ուր մեզի յարմար սննեակներ գտանք 15—20ական հոգիով պատսպարուելու համար մէջը:

Սակայն հակառակ մեր ամէն խոստումներուն, ոստիկան գինւորները «չավուշին» հետ անողորմաբար կը պնդէին՝ որ ճամբանիս շարունակենք, հասնիլ կարենալու համար իրենց մտադրած զիւղը, ուր կ'ուզէին որ անպատճառ զիշերենք:

Ինչպէս ոստիկ. գինւորներէն մէկը անվերապահօրէն յայտնած էր մեզմէ մէկու մը, նոյն օրը մեզմէ ոմանք երգած ըլլալնուն համար պարզապէս մեզ պատժել կ'ուզէին, փոյթ չէր թէ իրենք ալ մեզի հետ պատժուէին . . . :

Զուր ջանք ու անօգուտ պաղատանք, երկինք փայլակնացայտ որոտումներով անձրեւի նոր հեղեղներ կը թափէր մեր արդէն

ընկճուած՝ հարուածուած գլուխներուն, իբր թէ հարիւր հազարաւոր
դոյլերով ջուր կը թափէին մեր վրայ. մինչ մեր գինւորները միշտ
կը բռնադատէին մեզ որ ճամբայ ելլենք: Իսկ մեր կարաւանին
տաք գլուխ երիտասարդները կ'ուզէին ճամբայ ելլել եւ մեր ճամ-
բուն վրայ ամայի ու յարմարագոյն ձորի մը մէջ յարձակելով ու-
տիկան գինւորներու վրայ՝ առնել զէնքերը, սպաննել զիրենք եւ
փախուստ տալ դէպի հանդիպակաց լեռները, որոնք ամէն կողմէ
մեզ կը շրջապատէին: Որովհետեւ դառնութեան բաժակը թուէր
թէ լեցուած էր:

Ըլլալով հանդերձ ամէնէն պատասխանատուն, այս պատճա-
ռով նաեւ ամենահամբերատարը, կշռելով աղէտաբեր հետեւանք-
ները այսպիսի վճռական եւ յանդուգն քայլի մը, կարելին կ'ընէի
առջեւը առնելու համար ծայրահեղութիւններու, որոնք յոյժ հա-
ւանաբար փրկութեան համար մինչեւ ցայժմ տարած ջանքերն
ոչնչացնելով՝ մեր կորուստն պիտի փութացնէին անպայման:

Բայց դեռ կ'ուզէինք ապրիլ... եւ կը յուսայինք դեռ փրկուիլ,
անակնկալ պատեհութիւններէ օգտուելով...:

Վերջապէս իրար համոզելով եւ քաջալերելով ճամբայ ելանք,
բայց բարեբախտաբար անձրեւը բաւական իր սատակութիւնը
կորսնցուցած էր, բայց մենք դարձեալ մաղմաղ անձրեւին ու ցե-
խին մէջ մէկ ժամուան ճամբան երեք ժամէն հազիւ առնելով հա-
սանք թուրք զիւղ մը, ուր որոշուած էր զիշերել:

Այս գիւղը հասնելէ վերջ միայն տեղեկացանք՝ թէ մեր Եր-
զողներուն պատճառով միայն չէ եղեր որ այս պատժին ենթար-
կուած էինք, այլ «չավուշը» սիրուհի մը ունի եղեր՝ պատերազմի
դաշտը գտնուող գինւորի մը նորահաս կինը, որուն պատճառով
մեզի բռնադատած էր այս դառնացուցիչ ուղեւորութիւնը:

Բարեբախտաբար տասնապատիկ գներով առատ փայտ գտնե-
լով բոցավառ խարոյկներ վառեցինք, եւ խումբ խումբ բոլորուելով
կրակին շուրջ՝ ամէն բանէ առաջ մեր արտաքին եւ ներքին զգեստ-
ները սկսանք չորցնել:

Արդարեւ դառն է եւ ամօթ խոստովանիլ, բայց յանուն ճշմար-
տութեան պատկերացնելու համար հաւատարմօրէն տառապանքի
մեր այս արիւնի իրական պատմութիւնը իր բոլոր փուլերուն մէջ,

պէտք է յիշել նոս՝ թէ մեր ներքին և արտաքին հանդերձներէն կրակին վրայ թափուած հագարաւոր ոջիլներու ճարճատիւնը, պայթող վառօդի տպաւորութիւն կը թողուր մեր վրայ . . . :

Վաղուց ընտանեցած էինք մեր արդէն հալ ու մաշ եղած մարմինը կրծող և սպառած արիւնը ծծող այս փոքրիկ մակաբոյժներուն առթած շարչարանքներուն: Որովհետեւ մեր բոլոր ուշադրութիւնը լարած ըլլալով մեր կեանքին շարունակ սպառնացող մահաբոյր վտանգներուն դէմ՝, շատ չէինք զբաղեր այս կարգի «անշշան», անհանգստութիւններով: Մահուան մեր ճամբուն վրայ ո՞վ սիրտ ու միտք ունէր զբաղելու ոջիլով կամ անօթութեան ու ծարաւի հարցերով, քաւ էր մեզ շսպաննէին՝ ասկէ զատ ամէն քանի համակերպած էինք: Բայց հարկ է խոստովանիլ նաեւ որ եթէ չհամակերպէինք իսկ ի՞նչ կու զար ձեռքերնուս, յարդի շիւղեր էինք արեան արաւոր հեղեղը ինկած, պիտի երթայինք կամայ ակամայ ուր որ մեզ հեղեղը տանէր . . . եթէ նոյն իսկ մինչև գերեզման:

Յաջորդ առտուն մեկնեցանք այս փոքրիկ գիւղէն քաւական ուշ, որովհետեւ «չավուշը» զինարբուքով և խննէշութեամբ անցուցած ըլլալով ամբողջ գիշերը, յանձնարարած էր իր ստորադաս տասնապետին, որ կարաւանը ուշ ճամբայ հանեն . . . :

Բարեբախտաբար օդը երէկի անձրեւներէ յագեցած՝ պայծառ երկինք մը կար և Կիլիկիոյ հարաւի հօգը արեւը կը ջեռուցանէր մեր տաքութեան կարօտ մարմինները:

Հանրնէն մեր մեկնումի շորրորդ օրն էր, ու որոշուած էր անպատճառ հասնիլ վերջապէս Սիս, որ 7 ժամուան ճամբայ մ՝ըսել էր:

Երբ դուրս պիտի գայինք Հանրնի բնութեան ամէն հրաշալիքներով զարդարուած գեղեցիկ ձորէն, հանդիպեցանք մէկ քանի ուղտապաններու, որոնք 4 ուղտերով Կիլիկիայէն նարինջ կը փոխադրէին ներքին գաւառները՝ դէպի Կեսարիա:

Առաջին անգամ էր, որ մեր տարագրութեան ամբողջ ճամբուն վրայ կը հանդիպէինք ճամբորդներու կամ շարժուն էակներու, մարդ ըլլայ թէ կենդանի:

Փոքր Ասիոյ ամբողջ ճամբաներն ամայի էին, ոչ ոք կ'անցնէր, և ո՞վ պիտի անցնէր. զի այր մարդիկ պատերազմի ճակատ դրկուած էին բռնի, իսկ մնացած կիներն ու անշափահասները իրենց

գիւղերը քաշուած՝ եղածով կը զոհանային. հակառակ զարնան եղանակ ըլլալուն, ոչ մէկ դաշտային աշխատանքի հանդիպած էինք մեր ամբողջ ճամբուն վրայ:

Որովհետեւ իթթիհատական արիւնտու վարչութիւնը՝ բոնի ճակատ տարած այր մարդոց հետ՝ նաեւ իբր «Թէքէլիֆը հարպիյէ» այսինքն իբր պատերազմական տուրք՝ բոնագրաւած էր իր ձեռքը անցած ամէն կենդանի, ուղտ, ձի, եզ, կով եւ նոյն իսկ էջերը հաւաքած էր ռազմանակատի մէջ սպաննուած ձիերու տեղ, փոխադրութիւններ կատարելու համար:

Միայն հագուադէպօրէն մէկ քանի թուրք գիւղերու հանդիպեցանք Թոմարզայի դաշտին մէջ, որ գիւղին կից մէկ քանի արտերու մէջ վարուցան կ'ընէին՝ էշ ու եզ միասին լծուած արօրով:

Ամբողջ դաշտեր ամայի ու թափուր էին շնչաւոր ամէն էակէ, արտերը մնացած առանց վարուցանի, իսկ վայրի խոտերը եկած էին տեղը բոնել ազնիւ հացալից բոյսերուն:

Միայն եռ ու զեռ ու կենդանութիւն կար մեծ քաղաքներու շուրջը մինչեւ մէկ քանի ժամ հեռու գիւղական շրջանակներու հետ: Մինչ փոքր Ասիոյ խորը, ներքին զաւառներուն մէջ՝ ի մասնաւորի մեր անցած վայրերուն մէջ կեանքը կանգնած էր եւ ամէն որ պատերազմի շուտափոյթ վախճանին կը սպասէր անձկանօք:

Վերջապէս դուրս եկանք Հանքնէն Միս երկարող եւ Տարոսի հիւսիսի ամենագեղեցիկ կիրճերէն մէկը եղող Հանքնի ձորէն, եւ հասանք սարաւանդակ մը, ուրկէ մեր աչքերուն առջեւ կը պարզուէին Կիլիկիոյ յուտթի դաշտերը (Չուքուր Օվան) իր ամբողջ լայնքովը ու երկայնքովը, Մէրսինէն սկսած մինչեւ Ամանոսի լեռներու ստորուոր, մինչեւ Օսմանիյէ:

Այս սարաւանդակը ծածկուած էր Միսի հայ մեծատուններու այգեստաններով: Որովհետեւ դաշտէն մօտ 2—300 մեղր բարձր ըլլալով օդասուն էր եւ լեռնային հողմերու ենթակայ: Տեսանք գեղեցիկ այգիներ՝ որմերով շրջապատուած եւ օդափոխութեան յարմար գեղեցկաշէն եւ ներկուած տուներով զարդարուած: Վարը մեր ոտքերուն ներքեւ դաշտին մէջ սեպածեւ եւ միայնակ լեռան մը ստորուոր կը տեսնէինք Ռուբենեանց հռչակաւոր մայրաքաղաքը Միս: Մեր անցած բոլոր քաղաքներուն մէջ ամենագեղեցիկը գտանք

Սիս, իբր թէ նոր կառուցուած քաղաք մը ըլլար. բոլոր տուները կրով ծեփուած ըլլալով՝ ճերմակ քաղաք մըն էր. եթէ փողոցներովը աղտոտ էր, գոնէ արտաքին ընդհանուր տպաւորութեամբ մաքուր էր:

Քաղաքը «ամփիթէատրոնի», մը ձեւը առած էր, որովհետեւ տուները հետզհետէ բարձրացած էին լեռան կողմն ի վեր: Իսկ Սիսը հիւսիս արեւմուտքէն պարսպող լեռան զահաւանդին՝ քաղաքէն շուրջ 60—70 մեղր բարձր կը տեսնէինք Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան բազմադարեան մայրավանքը՝ պարսպապատ եւ հետզհետէ բարձրացող աստիճանաւորումով: Հայրապետական պատմական եկեղեցին կանգուն էր եւ լուռ, քայց իր լուծեամբն իսկ շատ քան կը պատմէր մեզի՝ մեր խոցոտուած սրտերուն միայն հասկնալի լեզուով մը:

Իսկ ամէնքէն վեր լեռան կատարը դեռ կանգուն էին Ռուբենեանց հայ թագաւորներու կառուցած աւերակ բերդին պարիսպներն ու սանդրազլուխ աշտարակներն, որոնք իրենց մերկութեամբն իսկ դարերու ահաւոր պատմութիւնը ունէին:

Երկուքէն մինչեւ չորս մեղր հաստութեամբ հսկայ այս պարիսպներն եւ բազմաթիւ աշտարակներն 5—8 մեղր բարձրութեամբ կը շրջապատէին ամբողջ լեռան կատարը: Իսկ լեռը 250—300 մեղր բարձրութեամբ մը Տաւրոսի լեռնաշղթայէն բոլորովին անջատուած եւ մեկուսացած քաց դաշտին մէջ մինակը ցցուած ասպնոստ եւ լերկ բարձրութիւն մըն էր, որ բնութենէն օժտուած իր դիրքովը կ'իշխէր քաղաքին վրայ:

Մենք նստած դէպի դաշտը իջնող բարձրաւանդակին վրայ կը դիտէինք մեր շուրջ բոլորը խուզարկու աչքերով, վայելելու համար բնութեան հրաշալի գեղեցկութիւնը Կիլիկիոյ այս ընդհանուր համայնապատկերին: Հեռուն շատ հեռուն, ուր ոչ մէկ լեռ կ'երևուէր, հոն՝ ուր երկինքն ու երկիրը իրարու խառնուած էին, անխ հոն էր ազատարար ծովը . . . քայց միայն թէ հասնիլ կարենայինք . . . :

Ամէնքս ալ ցոյց կու տայինք իրարու այն ուղղութիւնը, ուր ծովն էր, եւ մեր հոգին կը գալարուէր նոյն վայրկեանին միայն ծագում առած փախուստի եւ փրկութեան մտածումներով:

Ամիսէն աւելի էր որ նամբայ կը քալէինք. եւ նակատագրի

հաւատացողներու կրաւորական համակերպութեամբ մը, ոչ մէկ անգամ խորհած էինք մեր փախուստին վրայ: Միայն մէկ անգամ մեզմէ մէկը յանդգնութիւնը ունեցած էր փախուստ տալով ազատելու, եւ շարաչար սպաննուած: Այս եղերական փորձէն վերջ, ոչ ոք մեզմէ համարձակած էր այլեւս ազատութեան կամ փախուստի վրայ խորհիլ: Այո՛, մեզ կը տանէին դէպի Տէր-Էլ-Չօր, եւ կ'ուզէինք հասնիլ հոն՝ հայութեան աւագէ նոր հայրենիքը: Մեզմէ շատեր կը յուսային հոն նոր կեանք մը սկսիլ մինչեւ որ համաշխարհային արեան փոթորիկը վերջ գտնէր: Թշուառները կը կարծէին թէ հոն գիրենք ողջ ձգող պիտի ըլլայ . . . դեռ թուրքէն գութ ու արդարութիւն կը սպասէին . . . :

Բայց երբ մեր աչքերուն առջեւ պարզուած տեսանք Կիլիկիոյ հրաշալի համայնապատկերը, եւ հացահատիկով ու բամպակով հոշակաւոր ծովի մակերեսի նման հարթ հաւասար ընդարձակածաւալ արգասաբեր դաշտերը, մեր մաշած հոգիները եւ մեր մարած յոյսերը նոր յարութիւն առին: Մանաւանդ որ մեր դիմացը Կիլիկիոյ ծոցն էր (Ալեքսանտրէթի ծովը) կամ Միջերկրական ծովը, իսկ քիչ մը արեւմուտք Միջերկրական ծովի արեւելեան թագուհին Կիպրոսը: Ա՛խ որչափ քաղձալի էր թեւ առնել ու հոն թռչիլ եւ մեր հեռաւոր դարիպ եղբայրներուն տանիլ գութկանք հայ անհաւատալի ողբերգութեան ու եղեռնապատումին, եւ տանիլ քօթը հայրենիքի համատարած միացող աւերակներուն . . . :

Շուրջ մէկ ժամ հանգիստէ վերջ, սկսանք դանդաղաքայլ իջնել քարքարուտ ոլոր մուրը ճամբաներով գառիթափը եւ վերջապէս ոտք դրինք Կիլիկիոյ պատմական հողին վրայ: Մեզմէ շատեր, որոնք թէպէտ հալ ու մաշ եղած էին, սակայն դեռ հայրենասիրութեան իրենց անշէջ կանթեղին մէջ դեռ կը պլպլար առկայծեալ պատրոյկն հայրենիքի ազատութեան, չոքեցան ու արտասուքով համբուրեցին Կիլիկիոյ հայրենի հողը, ուր անցեալ հայութեան փառքի յիշատակներն մեզ արդէն կը շրջապատէին ամէն կողմէ: Թէպէտ սպառած, մեզմէ շատեր արդէն կմախսացած, եւ ամէնքս ալ ցնցոտիներու մէջ էինք, թէպէտ կորսնցուցած էինք ամէն բան, բայց մեր հոգւոյն ներքին խոր ծալքերուն մէջ դեռ կը պլպլար վերջին յոյսը ազատագրուած Հայաստանի մը մօտալուտ անկա-

խութեան: Փոյթ չէր թէ հայ ժողովուրդի կէսին արեան զոհաբերութեամբն ըլլար. ա՛խ բաւ էր որ ըլլար: Մեր վաղուան սերունդները ազատէին մի անգամ ընդ միշտ բռնակալութիւններու արհնտաւ եւ ցեղը անճիտող սարսափներէն, եւ ազատելով օտար երկինքներէ ու երկիրներէ, այլեւս հայը ա՛խ իր սեփհական տան մէջ ծնէր, ապրէր ու մեռնէր . . . :

Մեր ձախակողմը թողուցինք Սիսի հայերու պատկանող այգիներու ընդարձակ եւ խառնաշփոթ շարքերն, որոնք երփներանգ ծաղկազարդումով մեզի զարունը կը յիշեցնէին: Ապա դարձանք դէպի արեւմուտք եւ շուրջ մէկ ժամուան գնացքէ մը յետոյ վերջապէս ժամանեցինք Սիս: Տեղացի ոստիկաններն մեզ առաջնորդեցին քաղաքին մէկ ծայրը երկյարկանի եւ բաւական մաքուր իջեւան մը «խան» որ տարագրուած հայու մը սեփհականութիւնն էր եղսձ, իսկ այժմ՝ տեղական կառավարութիւնը իր պէտքերուն կը զործածէր:

- Sis - Garabazar -
Une journée de plus de tranquillité

29.

Ս Ի Ս — Կ Ա Ր Ս Պ Ա Զ Ա Ր

Մ Է Կ Օ Ր Ա Ի Ե Լ Ի Հ Ա Ն Գ Ի Ս Ս

Մահուան անմիջական երկիւղէ բոլորովին ապահով խաղաղ գիշեր մը անցուցինք, եւ առաւօտուն մեր ամէնքին միակ փափաքն էր՝ կարելին ի գործ դնել մէկ քանի օր աւելի մնալու համար Սիս: Որովհետեւ աւելի քան 35 օրէ ի վեր անդադրում՝ ճամբայ կը քալէինք, ոչ մէկ տեղ մեզի թոյլատրելով մնալ մէկ գիշերէ աւելի: Չանկըրիէն մեկնելէ վերջ՝ միայն երկու քաղաք տեսած էինք, առաջինը Չորում՝, ուր ինչպէս պատմեցինք մեզ արգելափակելով այնքան զրկանքներու ենթարկեցին՝ որ մենք փնտոնեցինք զիւղական մեր ախոռները, որ յաճախ մեր իջեւաններն ու պալատներն էին եղած, իսկ յաջորդ օրը ճամբայ հանած էին մեզ հապճեպով: Երկրորդն էր Հաճընը, ուր եւ ոչ իսկ մէկ գիշեր մեզի ուզեցին իջեւան տալ եւ մեզ փայտերով լեռները փանեցին:

Այս երրորդ անգամն էր, որ քաղաք մը տեսնելու քախտն կ'ունենայինք, եւ հարկ էր նոյն իսկ անկարելին ընել մէկ քանի օր աւելի կարենալ մնալու համար: Որովհետեւ աղտոտութենէ եւ ոջիւններէ եւ շարունակական քերուրտուքէ մեր մարմինները քոտտիլ սկսած էին, եւ մեզմէ շատերուն մարմինները ծածկուած էին եղունկի վէրքերով...: Մենք մեր ֆիզիքական վիճակին այն ատեն միայն անդրադարձանք եւ ուշադիր եղանք, երբ Կիլիկիոյ շրջանը մտնելով ջնոցիչ արեւ գտանք եւ մահուան անմիջական եւ շարունակական մղձաւանջէն եւս թեթեւցած՝ կէս օրուան հանգիստներու ժամանակ եւ արեւուն հարաւային հզօր ճառագայթ-

Ներուն տակ մերկանալով սկսանք մաքրուիլ մեր աներես աղտոտ եւ արինսածարաւ մակաբոյժներէն: Արդ ամէնքս ալ եւ հացէն ալ առաջ բաղնիքի կարօտը կը քաշէինք. ահ ո՛ր էր թէ մէկ մը մաքրուէինք եւ ազատէինք այս քերուրտութիւններէն եւ ասոնցմէ առաջ եկած արինոտ վէրքերէն . . . :

Միւս կողմէ ամիսէն աւելի ճամբորդութեան մէջ ըլլալով, ամէնընուս ալ դէմքերը անճանաչելի ըլլալու աստիճան մազերու մէջ ծածկուած էին: Մեզմէ ոչ ոք արքտրի այս տաժանակիր ճամբու ընթացքին առիթ եւ դիւրութիւն ունեցած էր զլսու մազերը կտրել տալու կամ ածիլուելու: Ամէնքս ալ մօրուսաւորներ էինք, եւ մեր դէմքերը թաղուած էին մազի երկայն եւ հոժ թաւուտներու մէջ: Մեր արտայայտութիւններն իսկ այլակերպ, կիսավայրենի եւ վայրագ դարձած էին . . . , դժուար էր մեզ զանազանել գոնիկ գիւղացիներէն: Միայն մեր եւրոպական հագուստներու մնացորդ եւ ծուէն ծուէն եղած թափթփութիւններն էր որ ննթաղրել կու տար թէ երբեմն մարդակերպ բաներ մը . . . կրնայինք եղած ըլլալ . . . :

Բաց աստի՛ ամէնքս ալ պէտք ունէինք կօշիկի պաշտօնը կատարող ո՛ր եւ է բանի, ըլլար տեղական մուճակներ կամ տրեխներ: Որովհետեւ բոլորիս կօշիկները մաշած եւ անճանաչելի վիճակի մը հասած էին: Կային մեր մէջ շատեր որ «չուլի», կտորներով կապկըպած էին իրենց արինլուայ ոտքերը, իսկ ոմանք եւս արդէն զրկուած այդ քուրջի կտորներէն բոլորովին բոկոտն կը քաշէին: Մեր արքտրի կարաւանին թշուառագոյն ընկերներն էին երկրորդաբար մեզի ընկերացող եղկատցիները, որոնք մեր աւելի քան հարիւր հոգինոց կարաւանին կէտը կը կազմէին:

Պէտք է յանուն նշմարտութեան հոս խոստովանիլ, թէ առաջին անգամ էր որ հոս Միսի մէջ անվերապահ կարեկցութիւն կը տեսնէինք թուրք պաշտօնեաներէն: Ասոնք նոյն իսկ կը հրախրէին շրջուն հացավաճառները եւ նպարեղէն ծախողները, որպէս զի առանց երկիւղի մեզի մտննան եւ մեզ կերակրեն: Միանգամայն ուտիկանական պաշտօնեաներ կը սպառնային վաճառողներուն, որ եթէ անխղճութեամբ աւելի գին պահանջեն, պիտի իրենց ձեռքի ունեցածը բռնագրաւելով ձրի արքտրականներուս բաժնեն: Իջեւանը եւս մաքուր եւ քաւական նորաշէն սննեակներով ու ապա-

կեպատ պատուհաններով պատասպարուած շէնք մըն էր, այնպէս որ բաւական հանգիստ գիշեր մը անցուցած էինք քացառարար: Թորք պաշտօնեաններու եւ ոստիկաններու այս բարեացակամութիւնը՝ աւելի յուսալից կը դարձնէր Սիս մէկ քանի օր աւելի մնալու մեր ընդհանուր բաղձանքը յաջողապէս իրականացնելու:

Այս բարեացակամութենէն օգտուելով թոյլտուութիւն ստացանք նախ քան մեր մեկնումը՝ ղեղարան ղրկել 2 հոգի եւ մեր հիւանդներուն համար ղեղ բերել տալ: Արդէն մեր մէջ Պոլսոյ Գումգարուէն եւ Կէտիկ-փաշայէն ծանօթ եւ կարող երեք ղեղազորներ ունէինք, որոնք միանգամայն մեր բժիշկներն էին եղած մեր ճամբու ամբողջ ընթացքին:

Ամէնքը կը ստիպէին եւ կը թախանձէին, որ երթամ՝ եւ գտնեմ՝ «Միւթասարիֆ»ը եւ արտօնութիւն ստանամ՝ մէկ քանի օրուան հանգստի համար:

Վաղուց կորսնցուցած էի անձնալստահութիւնս: Անցած էին այն երանելի օրերն, երբ ղեսպաններու կ'երթայի յանուն ազգ. Պատրիարքարանի եւ զաւտի մէջ կուսակալներու եւ հաւասարէ հաւասար կը խօսէի: Նոյն իսկ քանիցս Սուլթան Րէշատի ներկայացած էի օրուան Պատրիարքներուն հետ, ինչպէս նաեւ հոգեւորս Իզմիրլեան վեհփ. հայրապետի հետ 1909 ին Յուլիսին՝ ուղեկցելով իբր շքախմբի անդամ՝ իր պատմական ճամբորդութեան, Բեդերսպուրկի մէջ ներկայացած էի Մեծին Ռուսիոյ ամենագործարին Նիքոլա Բ. ի, եւ մասնակցած պալատական հացկերոյթին:

Այո՛, անցած էին անդառնալիօրէն երազի նման մեր յիշողութենէն սահող փառքի ու պատուի այդ օրերն եւ այժմ՝ եկած էին ցաւի տարսափելի եւ տաժանքի սեւ օրեր, երբ բռնադատեալ կը քամէինք ու պիտի քամէինք ղեռ դառնութեան քաժակը մինչեւ յատակը... ըսելով Յիսուսի հետ — եթէ հնար է անցնի թող այս քաժակը մեզմէն, բայց թող քու կամբդ օրհնեալ ըլլայ...:

Մտածելու ժամանակ չկար, որովհետեւ լուր բերած էին, որ 2 ժամէն պէտք է պատրաստուինք մեկնելու... ուրեմն մեզի հանդէպ կրկին բարեացակամութիւն ցոյց կու տային 2 ժամ պատրաստութեան առեն տալով մեզի: Մեր տարաբախտ ընկերներու կողմէ եղած թախանձագին ստիպումներուն վրայ ճարահատ հաւա-

քեցի իմ ցրուած բարոյական դեռ մնացորդ ուժերս, եւ մեր իջեւանի դրան առջեւ պահակ սպասող ոստիկան զինուորին զոհացնող պարզեւ մը «պախշիշ» ինչպէս նաեւ մաշած զգեստներուս եւս փոքր ի շատէ հնարաւոր վերջին յարդարանք մը տալէ վերջ մեկնեցայ մեր իջեւանէն՝ գտնելու համար կառավարիչը (Միւթասարիֆը):

Ճամբան մէկ քանի ծեր թուրքեր, ամենայն յօժարութեամբ հարցերուս պատասխանելով ըսին որ Միւթասարիֆին ուղղակի տունը երթամ, քանի որ օրուան դեռ այս առաջին ժամերուն կառավարիչը տունէն մեկնած չէր կրնար ըլլալ:

Ուրապտոյտ եւ աղտոտ փողոցներով բարձրացայ բաւական վեր, եւ փողոցի թուրք տղայք առանց որ եւ է անարգանք կամ լուտանք ընելու, ցոյց տուին ինձի Միւթասարիֆին տունը, որ արտակարգ ոչինչ ունէր, արդարացնելու համար քաղաքին ու Գոզանի շրջանի կառավարչին բնակարանն ըլլալուն:

Տունէն ոստիկան զինուոր մը պատասխանեց ինձի՝ թէ — կառավարիչը ըստ իր սովորութեան, զեղեցիկ եւ արևուտ օր մը ըլլալուն՝ դաշտը պտոյտի ելած է. սա ուղղութեամբ գնա եւ կը գտնես ըսաւ:

Անպարեցի ցոյց տուած ուղղութեամբ երթալ եւ արդարեւ քաղաքէն դուրս հանդիպեցայ յիսունամեայ աղէքեկ մօրուքով թուրք Միւթասարիֆին, որուն ետեւէն եկող ոստիկան զինուորէն կոահեցի որ կառավարիչն էր:

Միւթասարիֆը յանկարծ իր առջեւ տեսնելով կրօնական տարագով եկեղեցական մը՝ կեցաւ եւ հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզեմ: Պատմեցի ողորիչ շեշտով մը եւ կարի յուզուած, թէ ամիսուկէս է ճամբայ կը քալենք, հարիւր հոգինոց կարաւանով մը Սիս հասած ենք, հալումաշ եղած ենք, հիւանդներ ունինք դարմանի կարօտ, անհրաժեշտ գնումներ ունինք ընելիք, որովհետեւ մեր հանդիպած տեղերը մէկ գիշերէն աւելի մեզ վար դնող չէ եղած, ոչ սնունդ ունինք, ոչ ճերմակեղէն փոխած ենք կամ ունինք քան մը փոխելիք, թշուառ եւ հալածական մարդիկ ենք եւ Տէր-Չօր կը տարուինք . . . ու թախանձագին աղաչեցի յանուն իր զաւակներուն՝ որ մեզի գթալով թոյլատրէ գոնէ երեք օր մնալու քաղաքը եւ քիչ մը կազդուրուելու, մաքրուելու եւ հագուելու համար . . . :

Կարեկցութեամբ մտիկ ըրաւ ըսածներս եւ պատասխանեց — Փափագ է՞Ֆէնտի, շատ խիստ հրամաններ կայ՝ որ աքսորական հայերու կարաւանները մէկ գիշերէ աւելի վար չդնենք. սակայն քանի որ զաւակներուս անունովը կ'աղաչես քու դժբախտ ժողովուրդիդ համար որ «մէրհամէթ» ընեմ, շատ լաւ, բացառաբար մէկ օր ձեզի աւելի մտալու հրաման կու տամ, զնացէք եւ նայեցէք որ ձեր պէտքերը շուտով հոգաք. կը ցաւիմ որ ասկէ աւելի քան մը չեմ կրնար ընել: Ես հիմա արդէն կառավարութիւն կ'երթամ, ոստիկանական Բոմիսէրը եւ ոստիկան զինուորներու հրամանատարը կը կանչեմ եւ կը յանձնարարեմ՝ որ ձեզ այս օր ճամբայ չհանեն, այլ վաղը կէս օրէն վերջ միայն, որով 30—35 ժամ ժամանակ ունիք. հայտէ զնա անհոգ եղիր, ես կը կարգադրեմ՝ մտացածր . . . : —

Անկարելի է ինծի պատմել այն ուրախութիւնը, որով սգաւոր սիրտս յանկարծ ոգեւորուեցաւ. առաջին անգամ էր որ այսքան ազնիւ խօսքերով մեր ճամբորդութեան ընթացքին կ'արժանանայինք զթութեան, եւ մարդ մը ըլլալս յիշեցի . . . :

Նրախտագիտական թրքական ձեւակերպութիւններէ վերջ՝ փութացի այս աւետիսը տալու տառապանքի ընկերներուս, որոնք անձկանօք ինծի կը սպասէին ահ ու դողով . . . :

Անկարելի է հոս իսկութեամբ պատկերացնել ուրախութիւնն տառապած հոգիներու, որոնք իրարու կը վազէին աւետիսը տալու, իբր թէ մեր վերջնական փրկութեան աւետիսն ըլլար . . . :

Ա՛լ աւելի մեծ եղաւ իրենց ցնծութիւնն, երբ յայտնեցի նան՝ որ անձնական պատասխանատուութիւն ստանձնելով թոյլտուութիւն ձեռք բերած էի մեր ամէնքին համար, ազատօրէն քաղաքին մէջ շրջելու եւ զնումներ ընելու կամ քաղանիք երթալու, պայմանով որ փախուստ տուող չըլլայ եւ զիս պատժի ենթարկել չտան . . . :

Կասկածելի մէկ քանի երիտասարդներ, որոնք միշտ փախուստի ծրագիրներ մշակողներ եղած էին ճամբու ամբողջ ընթացքին, վստահելի եւ ազդեցիկ անձերու պահպանութեան յանձնելով՝ ամէնքն ալ ցրուեցան քաղաքին մէջ զնումներ ընելու, դեղեր առնելու, եւ սափրիչ բերել տալով սկսան մագերու խուրձերէ ազատիլ եւ ածիլուիլ: Ա՛յնքան թաւ մագերով իրար տեսած էինք, որ հին վի

ճակին դարձր մեզմէ շատերը անճանաչելի ըրած էր. որովհետեւ մաքրուած եւ մարդու նմանիլ սկսած էինք . . . ազատելով բռնաբոյս մօրուքներէ: Ոմանք եւ դիւրութիւններ գտած էին ճերմակեղէն լուալու եւ սկսած էին գործի:

Իսկ ես քաղաքին միակ հայ դեղարանը գնացած էի՝ մեր դեղագործ պոլսեցի աքտրակից քարեկամին հետ հիւանդներու համար դեղեր գնելու. երբ աճապարանօք լուր եկաւ, որ փութամ՝ դառնալ մեր իջեւանը՝ դարման տանելու համար անակնկալօրէն յառաջ եկած դժուարութեան մը:

Երբ դարձայ իջեւանը, զարմանքով տեսայ՝ որ մեզմէ շատեր իրենց փոքր թէ մեծ կապոցները կամ ծրարները շալկած դրան առջեւ շարուած էին մեկնումի համար . . . : Մինչ ոստիկանական քոմիսէրը 8—10 ոստիկաններով եւ ոստիկ. գինւորներով վերի յարկը ելած մեկնումի դժկամակողները մտրակով վար կը քշէր: Առաջին տժգոհութիւնը զայրոյթի փոխուած էր, որովհետեւ մէկ օրուան աւելի հանգստի հանդիսական ու պաշտօնական խոստումներէ վերջ՝ այսքան շուտ եւ դառն յուսախաբութիւն արդարեւ անհանդուրժելի էր . . . :

Մեր ամէնքին ուրախութիւնը հագիւ կէս ժամ տեսած էր եւ մեր ցնծութիւնը շուտով սուգի փոխուած:

Այս՝ այն կաթիլն էր կարծես, որ քաժակը յորդել կու տայ: Այլեւս երկար մտածելու ժամանակ չկար, պէտք էր ամէն գնով ընդդիմանալ եւ չթոյլատրել որ մեր տառապանքի տարիներուն եւ ամիսներուն մէջ մէկ հանգիստի օրը շատ տեսնուէր եւ կապտուէր մեզմէ:

Այս ընդհանուր իրարանցումին մէջ, երբ ոստիկաններէն ու ոստիկ. գինւորներէն ոմանք խուցերէն բռնի դուրս կը քաշէին չեւել ուզողները, ուրիշ ոստիկաններ սանդուղներէն վար կը զլտորէին խեղճերը. մեզմէ ոմանք կը զանակոծուէին, ոմանք եւս կ'ապտակուէին. արդարեւ խոհեմութեան դասեր տալը աւելորդ էր: Մանաւանդ որ մահուամբ պատժուելու հաւանականութիւնն հիմա այլեւս անդէպ էր, ուստի վայրկեանին առթող հոգիի անբացատրելի ընդվզումով մը փութացի ոստիկանապետին մօտ, եւ առանց քաղաքալարական ո՞ր եւ է ձեւակերպութեան՝ պրոպագի

երեսին, որ հրաման ստացած եմ՝ կառավարիչէն ես անձամբ՝ մէկ օրուան աւելի հանգիստի համար. ուստի կը մերժենք մեկնիլ եւ լաւ է հոս մեռնիլ քան աչքէ հեռու անկիւններու մէջ...: Միւս կողմէ ակնարկով կը յանձնարարէի որ մեծ դուռնէն դուրս չելլեն եւ իրենց խուցերը մտնելով կեցած տեղերնեն զամուիւն մնան...: Միանգամայն հրաւիրեցի Քոմիսէրը, որ եթէ ըսածիս չի հաւատար՝ հետս գայ Միւթասարիֆին մօտ ստուգելու ըսածներս:

Ոստիկանական Քոմիսէրը տեսնելով որ գործը ծայրայեղութեան պիտի երթայ եւ ինք իրաւունք չունի մեզ ընդ քաղաքէն ճամբայ հանելու, ուզեց անոյշ տեղը կապել եւ մօտս գալով փափկութեամբ յորդորեց՝ որ միասին իր պաշտօնատունը երթամ եւ գործը ըարեկամաբար կարգադրեմ անձնապէս իրեն հետ...:

Իսկ այս ամէն խստութիւնները անոր համար ըրած էր, որովհետեւ ես անձնապէս եւ ուղղակի Միւթասարիֆին դիմելով եւ մեր մալու մասին թոյլտուութիւն ձեռք բերելով՝ զինք անգիտակցաբար անտեսած էի, եւ մանաւանդ մէկ քանի ոսկի կաշառք չէի տուած իրեն: Բայց գործը ինք այս վիճակին հասցուցած եւ հրամանը եւս ուղղակի կառավարչէն ես ձեռք բերած ըլլալով՝ անգամ մը եւս չէի ուզեր աւելորդ կաշառք խոստանալ կամ տալ Քոմիսէրին: Արդէն չունէինք որ տայինք... կողոպտուած, քամուած էինք... Իսկ մեր տառապանքի ընկերներուն 3/4ը անօթի էին եւ կարօտ դեղի ու դարմանի: Ինչո՞ւ ի զուր տեղը դրամ խլցնէինք, եւ ուրկէ՞ առնէինք ու տայինք...: Երբ 50—60 թշուառներ պատատ մը չորաբեկ հացի համար օրեր կը սպասէին եւ 24 ժամ ի վեր բերաննին ըան չդնողներ շատեր կային:

Խոստանալով յետոյ զինք տեսնել, Քոմիսէրը մեկնեցաւ հետ առած բերած ոստիկաններն ու ոստիկան զինուորները, մեզի ձգելով որ շարունակենք քաղաք երթալ եւ մեր գնումները ընել եւ մեր ստիպողական պատրաստութիւններով զբաղինք:

Այս փոթորիկն ալ հազիւ անցուցած մեր թշուառ ընկերները եկան պաշարել զիս եւ խնդրել որ իրենց համար պատատ մը հաց ճարեմ:

Ախ չափազանց դժնդակ էր մանաւանդ իմ կացութիւնս, ըլլալով հովիւ յօշոտուած հօտի մը, աքսորական կարաւանի մը

մէջ արքայական եկեղեցական մը, ես ալ զրկուած նիւթական ու
քարոյական ամէն միջոցներէ, սակայն ամէնքին աչքը ինծի էր... :
Չէ՞ որ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր գլուխը տեսած էր հայ
եկեղեցականը իբր առաջնորդ կամ՝ հովիւ... : Այս դերիս մէջ
էի, հայ ժողովուրդի խելակներու այս ջարդուփշուր եղած կարաւա-
նին ալ առաջնորդն էի դէպի Չօր... : Այս սպառած եղզատցի
70—80 տարեկան ծերունիներու աղերսարկու եւ մարած ակնարկ-
ներն տանջուած հոգիս ալ աւելի կը տանջէին : Որովհետեւ տառա-
պած հոգիներու վշտին ու ցաւին խորութիւնը չափելու համար պէտք
է անծնապէս տառապած ըլլալ, եւ անօթիին վիճակը հասկընալու
համար՝ անպայման անօթի մնացած ըլլալ : Իսկ ես իմ՝ ամենաբաղ-
ցած ընկերներուս շափ կրամ էի գալարումը սովատանջ աղիք-
ներուս. սակայն իմ՝ դիրքս արգելք եղած էր՝ որ անօթութիւնս
կուսնել տամ՝ մէկու մը : Շատ անգամ՝ ո՞ր եւ է արքայի մէկ ընկերէ
երկարուած պատառ մը շոր հաց՝ վրան-քանի մը փոշեգոծ չամիչ-
ներով քաւ եղած էր իբր սնունդ ամբողջ մէկ օրուան... :

Չէի գիտեր թէ զուխս ո՛ւր զարնեմ, որովհետեւ խեղճերը
ինձմէ գատ յոյսի յենարան չունէին... : Ես էի եղած ամբողջ
տառապանքի ճամբու ընթացքին իրենց միակ յոյսը եւ մխիթա-
րութիւնը եւ մէկէն միւսէն մերթ համոզելով եւ մերթ սպառնալի-
քով քիչ շատ առնելով դրամ՝ կամ՝ հաց, կէս կուշտ կէս անօթի
մինչեւ հոս քերած էի մեր թշուառ ընկերները՝ առանց մէկը ճամբան
ձգելու երկոտանի կամ՝ չորքոտանի զայլերուն ձեռքը կամ՝ կլտփը :

Ասոնց աղիողորմ՝ տեսքն իսկ քար սրտերը քաւ էր քաղցրացը-
նելու : Ի պատիւ արքայական իմ՝ թշուառ ընկերներուս, հարկ է
հոս յիշատակել, թէ օր մը ասոնցմէ մէկը ԵՅՅԻՅՅ ԵՄ՝ չէր քսած ինծի :
Այլ միայն ակնարկով կը հասկըցնէին, եւ այս լեզուն... ես շատ
լաւ սորված էի... որ միայն անօթիներու լեզու էր եւ կուշտերուն
անշուշտ անհասկանալի... :

Լսելով որ Սիսի օսմ. պառլամենտի անդամ՝ մեծահարուստ
Մալպանդեաններու փոքր եղբայրը Սիս կը գտնուի նոյն միջոցին,
ուզեցի փորձ մ՝ ընել փոքր փոխատութիւն մ՝ ընելու, հոգալ կարե-
նալու համար դժբախտ ընկերներուս գոնէ հացի կարօտութիւնը :

Լուր դրկեցի Մալպանդեանին որ գինք տեսնել կ'ուզեմ, պա-

տասխան ստացայ թէ ինք անձամբ պիտի գայ զիս տեսնելու մեր իջեւանը:

Բայց օրը անցնելու վրայ էր եւ երեւցող չկար, միւս կողմէն լսեցի որ տունը հիւանդ ձեւանալով անկողին մտած է եւ ժամանակ շահիլ կ'ուզէ: Խորհելով որ շուտով մեզ նամբայ կը հանեն՝ եւ ինք ալ կ'ազատի մեզի պէս վտանգաւոր փորձանքներէ: Որովհետեւ կ'անգիտանար՝ որ մենք հրաման ձեռք բերած ենք, մէկ օր աւելի հանգիստ մնալու Սիս:

Տեսնելով որ օրը կը տարաժամի եւ մէկ կողմէն եկող գնացող չկայ, միւս կողմէն մեր անօթի ընկերները ի գուր կը տանջենք սպասցնելով, երկրորդական մտածումներ մէկ կողմ՝ ձգելով՝ գնացի Մալքանդեաններուն ընակարանը եւ առաջնորդուեցայ այն վերնայարկի փոքրիկ սենեակը, ուր անկողնին մէջ նստած էր Մալքանդեան երեք եղբայրներու կրտսերը՝ երկու ծեր ազգականներու հետ, եւ իբր թէ տաք վիճաբանութեան մը մէջ ըլլար:

Այսպէս խորհրդապահ տան մը աչքէ հեռու մէկ փոքր սենեկին մէջ, Մալքանդեանի անկողնին մօտ նստած՝ սկսանք մեզ հետաքրքրող օրուան զանազան նիւթերու վրայ խօսիլ:

Սուրճէն վերջ՝ այլեւս ժամանակը հասած համարելով յայտնելու այցելութեանս իսկական նպատակը, զլիաւոր մանրամասնութեամբ պատմեցի 102 հոգինոց տարագրութեան մեր կարաւանին հիւժիչ ճամբորդութիւնը մինչեւ Սիս: Յիշելով որ շուրջ 35 օր տեւող եւ ամբողջ Փոքր Ասիան հիւսիսէն հարաւ արեան ճամբաներէ կատարած բռնադատեալ մեր ուղեւորութեան պատճառով, մեզմէ 60—70 հոգին հացակարօտ եւ յոյժ ողբալի վիճակի մէջ են: Թէ անկարելին ըրի թուրք զիւղերու մէջ մուրալով, մեր ունեւորներէն ողորմութիւն առնելով, անձնապէս փոխատուութիւն ընելով՝ այս թշուառները ողջ մինչեւ հոս բերել: Սակայն դեռ շատ ճամբայ ունինք քալելիք մինչեւ Տէր-Չօր, ուստի խնդրեցի որ 25 ոսկիի փոխատուութիւն ընէ՝ փոխան Պատրիարքարանէ զանձելի ընկալազրի մը:

Ապահովցնելով որ երբ ընկալազիրս հասցնէ Պոլիս, Պատրիարքարանը սիրով պիտի վճարէ այսքան չնչին գումար մը, յանուն տարազիր հայերու հացագնի:

Բայց ստոնասրտութեամբ Նալբանդեան պատասխանեց թէ, ներկայ հաղորդակցութեանց բազմաթիւ դժուարութիւններուն մէջ, նաքաւոր չէր այսպէս զաղտնապէս տրուած ընկալագիր մը Պոլիս դրկելով գանձել Պատրիարքարանէն . . . :

Բացայայտ էր որ ոչ մէկ կարեկից զգացում՝ գոյութիւն ունէր այս մարդուն սրտին մէջ, հանդէպ այն դժբախտ եւ նաւարեկեալ ժողովուրդի տարագիր շնչաւոր խլեակներուն, որոնց անունով եւ շնորհիւ իր եղբայրը գնացած էր բազմիւ օսմ. պառլամենտին մէջ: Այս բացառիկ եւ ազդեցիկ դիրքին շնորհիւ եւս՝ ոչ միայն փրկած էր իր ամբողջ հարստութիւնը եւ կալուածները, այլ եւ տարագրուող հայերու մեկնումէն նիւթապէս եւս մեծապէս օգտուած էր՝ հրապարակը միայն իրենց մնացած ըլլալուն համար:

Բաց աստի՛ իբր օսմ. խորհրդարանի անդամ՝ յաջողած էր իր ազգականներն փրկել, եւ ասոնց շարժուն ու անշարժ հարստութիւնը եւս ազատել պետական բռնագրաւումէ:

Ամէն ջանք կ'ընէի համոզելու համար որ ոչ իբր ողորմութիւն, այլ իբր փոխատուութիւն 25 ոսկիի շափ աննշան գումար մը տալու չղկամակի, որ պիտի ծառայէր մեր դժբախտ կարաւանին կէսէն աւելին փրկելու սովամահութենէ: Ի գուր կ'ը նկարագրէի արքայի ճամբուն վրայ մահուան ուխտաւորներուս կրած հագարումէկ տառապանքները եւ զրկանքները, որոնցմով այժմ՝ ամէնքն ալ հիւժած ու սպարած էին եւ շատեր ալ արդէն կ'մախացած . . . : Նա բողոքովին անտարբեր էր սիրտմաշ նկարագրութիւններուս, եւ քարասրտութեամբ կ'ը պատասխանէր, թէ բոլոր հայերու վիճակն ալ վատ է:

Բայց անշուշտ ոչ իրենցը. երբ թուրք բարձր պաշտօնեաներու հետ զինարբուրով եւ թղթախաղով ժամանակ կ'անցընէին, լեցնելով իրենց ցորենի շտեմարանները՝ տարապարհակ աշխատութեամբը հայ գործաւորական գումարտակներու (Ամէլէ թապուրի), որոնց նոյն իսկ կ'ը գլանային կուշտ ու կուռ հաց մը տալ: Իսկ եղած բողոքներուն կ'ը պատասխանէին, թէ — փառք տուէք Աստուծոյ որ հոս դարձեալ չոր հաց մը կ'ը գտնէք. եթէ այս աշխատութիւնն ալ չընէք, երթալիք տեղերնիդ Տէր-Զօր է . . . : —

Եթէ աւելի բուռն կերպով այս եղբայրադաս զրկանքներուն

ու բռնութիւններուն դէմ բողոքող յանդուգն հայ զինուորներ ըլլային, անմիջապէս իրենց գործակից ու շահակից թուրք զինուորական պաշտօնեաներու միջոցաւ հեռացնել կու տան եղեր այլուր... :

Տեսնելով որ անտարբեր է դէպի մեր դժբախտ վիճակը եւ փցուն առարկութիւններով կ'ուզէ մերժել ըրած համեստ առաջարկս, վերջին ջանք մը եւս փորձեցի ընել յանուն տառապանքի իմ՝ բիրիցս թշուառ ընկերներուս, որոնց աղերսարկու նայուածքներն դեռ սեւեռուած կը մնային տանջուած հոգւոյս խորը :

Կրկին մերժման մը պարագային կրելիք անձնական արժանապատուութեանս վիրաւորանքը առանց ի նկատ առնելու՝ թախանձազին խնդրեցի որ գոնէ միայն տասը ոսկի հաճի տալ անձնապէս ինձի իբր փոխատուութիւն : Աւելցնելով՝ որ իմ տասը ոսկիի ընկալազիրս երբ որ Պուլիս դրկէ, անմիջապէս կը վճարուի՝ եթէ նոյն իսկ անյայտացած ըլլամ՝ արդէն աւագի անապատներուն մէջ... :

Դիտելով որ դժկամակ արտայայտութիւն մը ցոյց կու տայ հանդէպ այս նոր առաջարկ — խնդրանքիս եւս, զինք ապահովեցնելու եւ միանգամայն վերջին յոյսս ալ ի դերեւ հանելէ փրկելու համար յայտնեցի, որ եղբայրս ի Մելպուռն եւ ազգականներս ի Պուլիս նիւթապէս ի վիճակի են՝ յիշատակիս ի յարգանս տասնապատիկ եւ աւելին վճարելու սիրայօժար եւ առանց առարկութեան՝ հանդերձ անցնող տարիներու տոկոսներովը... :

Զիս քարացնող սառնասրտութեամբ մը պատասխանեց ինձի անտարբերութեամբ — քայց ես չեմ՝ կրնար այսպիսի փոխատուութիւն մ'ընել ձեզի, որովհետեւ ձեզ Տէր-Զօր կը տանին եւ ոչ որ զիտէ թէ ձեր վախճանն ինչ պիտի ըլլայ... : —

Ալ թախանձելն աւելորդ էր, մեր դէմինը քարոյական սնանկ մըն էր եւ անարժան խնդրանքի պատուոյն... : Որովհետեւ եթէ մարդկային սիրտ մը ունենար, ոչ թէ պիտի մերժէր տասը ոսկիի չափ յոյժ համեստ գումարի մը փոխատուութիւնը, այլ ինք անձնապէս կրնար իբր սորոք տալ շատ աւելին :

Անկարելի էր զինք համոզելու նոր փորձ մ'ընել, որովհետեւ չէր ուզեր համոզուիլ... :

Նրբ նալբանդեաններու քնակարանէն դուրս եկայ, արդէն

կէս օրը անցած էր, եւ զարնանային կիզիչ արեւ մը զէնիթը անցած դէպի արեւմուտք կը խոնարհէր: Բայց ես այնքան ընկճուած, այնքան բարոյապէս լլկուած էի եւ տառապած հոգիս այնքան խոնված էր, որ աննշմարելի անկիւն մը ա՛խ կը փնտռէի որ գտնէի եւ մինակ լայի . . . :

Միայն արցունքը կրնար հանդարտեցնել այէկոծեալ սրտիս յուսավրէպ խոռվքը . . . : Երբ կը խորհէի թէ հիմա որ դառնամ՝ ի՞նչ պատասխան պիտի տամ՝ ժամէ մը աւելի ակնկառոյց ճամբաս սպասող եւ պատառ մը հացի կարօտը քաշող թշուառ ժողովուրդիս, ա՛խ պարզապէս արեւը խաւար կ'երեւար աչքերուս . . . :

Բանի՛ քանի՛ անգամներ ճամբուս վրայ գտնուող քարերու ընդհարելով գետին ինկայ. որովհետեւ ես զիս կորսնցուցած էի, ու չէի գիտեր թէ ո՞ր կ'երթամ . . . : Բոլոր քաշած հին տառապանքներս մոռցած էի նոյն պահուն. զի մեր ցեղային թշնամիէն կրած էի այդ ամէնը, բայց իմ՝ ազգակիցէս այս կրած յուսահաբութիւնս զիս կ'ընդվզեցնէր: Մանաւանդ՝ երբ տեսայ իր տան մէջ վայելած հանգիստը մաքուր անկողիններու մէջ նստած, եւ յիշեցի համադամ՝ իր սեղանները . . . ու մեր ներկայ կացութեան հետ բաղդատեցի, պէտք եղաւ որ իբր պաշտօնեայ Աստուծոյ՝ կարելին ընեմ՝ եւ զսպեմ՝ շրթներէս վրիպել ուզող անէծքները . . . զի չէ՞ որ օրհնութեան պաշտօնեայ էի . . . :

Խնդրել 10 ոսկի միայն 60—70 թշուառ ազգակիցներու իբր հացազին մահուան մեր ճամբուն վրայ եւ մերժուիլ . . . :

Այո՛ կը մերժէր, մտածելով որ մենք անապատները կը տարուէինք կոտորուելու համար, եւ կը խորհէր թէ այս անգութ արարքը օր մը արեւը ի լոյս չպիտի բերէր . . . :

Հազիւ վերադարձած մեր կարաւանատեղին՝ ամէնքը, մանաւանդ եղկատեղիները մօտս խուժեցին իմանալու համար, թէ յաջողութեամբ կը դառնայի . . . եւ թէ պիտի կրնայի՞ պատառ մը հաց գտնել իրենց համար, որոնք համարեա 24 ժամէ ի վեր ոչինչ կերած էին:

Երբ իմացան թէ ձեռնունայն դարձած էի, ա՛լ պէտք է երեւակայել իրենց յուսահաբութեամբ կրած դառնութիւնը ու կսկիծը: Շատեր անէծք կը կարդային . . . իսկ պղտեցի մէկ քանի մտաւո-

բական երիտասարդներ կը սպանային եւ կ'ըսէին — ա՛խ եթէ ողջ մնանք, անոնց ցոյց պիտի տանք, թէ իրենց այս անգթութիւնը նանդէպ մեզի, որքան սուղի պիտի նստի Նալբանդեաններուն . . . իրենց հարստութիւնը թշուառներու ձրի քրտինքի արժէքն է . . . եւ պատառ մը հաց մեզի շատ տեսան . . . կը տեսնեն . . . բայց ա՛խ միայն թէ ողջ մնայինք . . . : —

Բարեբախտաբար այս միջոցին հացալանառո հայ մը իմանալով այս խեղճերուն ընդհանուր դժգոհութեան եւ զայրոյթին շարժառիթը, փութաց 60 հաց ինծի տրամադրել, որպէս զի ամենակարօտներուն բաժնէի: Ասով քիչ մը բաւականութիւն ստացան, եւ իւրաքանչիւրը ստանալով 250 տրամ հաց զոհացան եւ օրհնեցին նուիրատուն:

Երբ քիչ վերջ եկաւ նաեւ Նալբանդեանի փուռին պաշտօնեան հաց վաճառելու համար, անձամբ դիմեցի նոյնին, եւ պատմելով որ հաց վաճառող արհեստաւոր հայ մը կարեկցելով 60 հաց նուիրած էր աքտորականներուն, խնդրեցի որ իրենք ալ 60 հաց նուիրեն: Որպէս զի ճամբու համար քիչ մը պաշար ունենան հետերնին, քանի որ իրենց բաժնած հացս նոյն վայրկենին խեղճերը պատառ պատառ կ'ըլլած էին՝ սովալլուկ կենդանիներու նման . . . :

Պաշտօնեան պատասխանելով՝ որ առանց իր տիրոջը չի կրնար բան մ'ընել, մեկնեցաւ արգելարան իջեւանէն եւ քիչ վերջ դառնալով 40 հաց միայն յանձնեց ինծի, որ բաժնեմ՝ կարօտներուն: 20 հաց պակաս տալը շահ համարած էին . . . : Եոզկատցի ծերերէն ոմանք իրենց զգացած արդար զայրոյթէն լացին . . . :

Թէպէտ մէկ քանի երիտասարդներ խնդրեցին որ շառնեմ՝ այս 40 հացը՝ չհանդուրժելով այլեւս այսքան անարգանքի, սակայն աղերսարկու նայուածքն սովահար թշուառ ծերուկներու զիս կը բռնադատէր, որ շատ խստապահանջ չըլլամ՝ եւ արժանապատուութեան վրայ չմտածեմ՝ ու առ այս ամէն բժախնդրութիւն մէկ կողմ՝ թողում:

Ստուգիւ ալ այնպիսի թշուառ վիճակի մը մէջ կը գտնուէինք, որ արժանապատուութեան վրայ մտածելու ժամանակ չկար . . . :

Դարձեալ մենք մեր մէջ ճար ճարակ ընելով մեր թշուառագոյն ընկերները գոնէ փոքր չափով կշտացնել եւ կազդուրել վերջ՝

գիշերը խաղաղ անցուցինք եւ յաջորդ օրը պատրաստուեցանք մեկնումի:

Տեղացի հայերէ լսեցինք՝ որ Սիսի 800 տուն հայերէն 50—60 տուն հայեր, մեծ մասամբ Նալբանդեաններու շրջապատի մարդիկ կամ՝ ազգականներ, կրցած էին ազատիլ տարագրութենէ եւ մեր Սիսէն անցած միջոցին քաղաքն էին մնացած: Ասոնց հետ իբր անդամաւորոյ՝ կրցած էր մնալ Սիս նաեւ ծերունագարդ քահանայ մը, որ իր տան մէջ փակուած արգիլուած էր նոյն իսկ մեռելները թաղելէ:

Սիսի մայրավանքը թուրք գաղթականներու տղոց վարժարանի վերածուած էր, իսկ հայոց թափուր տունները եւս ներքին գաւառներէն Կիլիկիա խուժող իսլամ՝ գաղթականներու ընտելութեան յատկացած էին:

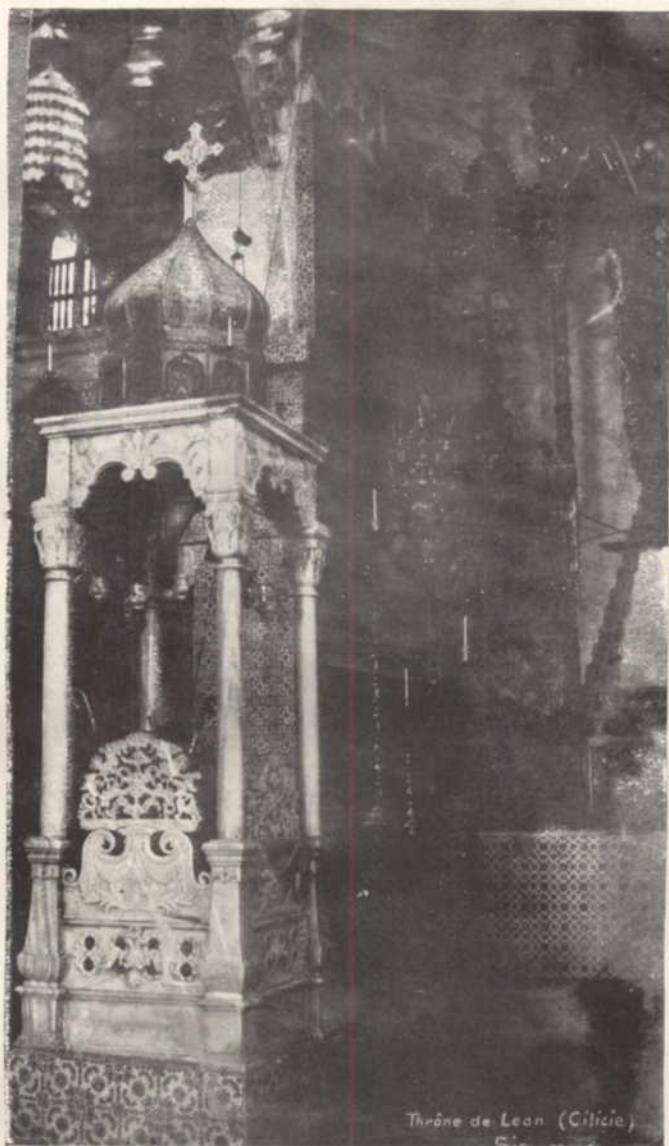
Մայրավանքի բոլոր սրբազան անօթները, զգեստողէնները եւ մատենաները ամենավերջը մեկնող եպիսկոպոսները հետերնին առած եւ Ս. Երուսաղէմ՝ փոխադրած էին: Իսկ այն գոյքերը, որոնք հնար չէր եղած տեղափոխել, կամարակապ նկուղներու մէջ թաղած էին՝ իբր վերջին աւանդը մեռնող հայութեան:

Իսկ կաթողիկոսական գահը, որ մարմարիոնէ եւ քանդակագարդ 200 տարուան հնութիւն մըն էր. փշուր փշուր ջախջախած էին թուրք դպրոցական տղայք՝ յանձնարարութեամբ իրենց մուշեանդ ուսուցիչներուն:

Այս գահին համար թէեւ Լեւոնի գահը կ'ըսուի, քայց ոչ մի պատմական հիմ չունի եւ ըստ վկայութեան նոյն իսկ Կիլիկիոյ Սրբազան կաթողիկոսին հազիւ մէկ քանի հարիւր տարուան հնութիւն մըն էր, ինչպէս քիչ վերեւ յիշեցի:

Օգտուելով մեր վայելած բացատիկ քարեացականութենէն, մասնաւոր թոյլտուութեամբ կրցանք նամակներ ու հեռագիրներ յղել մեր ընտանեկան բոլոր պարագաներուն, մեր ո՛ր գտնուիլը իմացնելով անոնց:

Մեր պանդոկապետը հաճընցի հայ մըն էր, որ հնարքով մը յաջողած էր մնալ Սիս եւ ազատիլ տարագրութենէ: Սա պատմեց մեզի, թէ Պաղտատի երկաթուղու գերման ընկերութիւնը հազարաւոր արտրէ փախստական հայեր, շատեր հանդերձ ընտանեօք,

Throne de Leon (Cilicie)

entièrement *Patriarcale, 18ème siècle*
 Կիլիկիոյ համակ մարմարեայ հայրապետական գահը
 Սիսի Մայրականուց Կաթողիկէին մէջ, երկուհարիւր տարուան
 հնութիւն:

La chaire Patriarcale, tout en marbre dans la
 Cathédrale de la Vierge à Sis (Cilicie), début
 du 18ème siècle.

ինչպէս նաեւ զինւորութենէ փախստական իսլամներ, կ'աշխատցնէ Ամանոսի եւ Տարոսի երկաթուղու փապուղիներու շինութեան զծին վրայ: Թէ անոնք՝ որ անգամ մը փախչելով սպաստանին սոյն երկթ. զիծը, ա՛լ կրնան ազատուած համարել իրենք զիրենք, որովհետեւ թուրք քաղաքային եւ զինուորական վարչութիւններն չեն կրնար զանոնք ձերբակալել: Հակառակ ըլլալով այսպիսի ընթացք մը՝ կառավարութեան եւ գերով. երկթ. ընկերութեան միջեւ նախօրօք կնքուած զրաւոր համաձայնութեան:

Մեզի կը թելադրէին որ երբ երկթ. զիծը հասնինք, ամէնքս միասին փախչինք եւ սպաստանինք երկթ. զիծը եւ արդէն փրկուած կրնայինք ըլլալ:

Մենք ալ արդէն համոզուած էինք, որ մեր փրկութիւնը միայն փախուստով կրնայինք ձեռք բերել: Իսկ մեզի համար փախուստը շատ դիւրին էր, քանի որ ամէնքս ալ այր մարդոցմէ կազմուած կարաւան մըն էինք, եւ կիներ կամ՝ երախայք չկային մեր մէջ:

Ասոր վրայ՝ նոյն հայ պանդոկապետին շնորհիւ գաղտնի բանակցութեան մտանք զինւորութենէ փախստական ճարպիկ թուրքի մը հետ, որ արդէն ինք ալ կ'աշխատէր նոյն զծին վրայ եւ մէկ քանի օրուան արձակուրդով եկած էր Այրանէն Սիս:

Այս թուրքը յանձն առաւ փոխան լիառատ վարձատրութեան երթալ մեզմէ առաջ Ամանոսի երկթ. ընկերութեան կեդրոնը Այրան, եւ տեսակցելով նոյն գերման ընկերութեան թարգման Փ.-ի հետ մեր փախուստին հող պատրաստել ու պատասխանը բերել Բէլլէր, որմէ մենք պիտի անցնէինք Իսլահիյէ հասնելէ առաջ:

Թուրքը թէպէտ զրաւոր թուղթ մը ուզեց հետը տանելու համար, որ պիտի ծառայէր իր պաշտօնին վաւերականութեան: Սակայն զգուշացայ այսպիսի թուղթ մը տալէ, խորհելով որ կրնար դաւադրութիւն մը լարուած ըլլալ մեզի դէմ՝ եւ այսպիսի փաստ մը ձեռք բերել կ'ուզէր կառավարութիւնը մեզ փնջացնելու համար: Բայց կրնար եւ դաւադրութիւն մը չըլլալ. սակայն յանկարծ թղթատար այս թուրքը կասկածի վրայ ձերբակալուելով՝ կրնար կրկին նոյն աղէտաբեր հետեւանքը առաջ գալ մեզի համար: Մեր անխորհուրդ մէկ քայլով կրնայինք փութացնել մեր եղբրական

վախճանը, միանգամայն մեր դահիճներուն եւս չքմեղանքի փաստ մը ընծայելով մեր անհեռատես ընթացքովը:

Թուրքը մեզմէ առաջ մեկնեցաւ Սիսէն՝ խոստանալով մեր ճամբան սպասել որոշեալ տեղը:

Նոյն պանդոկապետ հանրնցի հայը՝ ցոյց տուաւ մեզի Հանրնը թուրքերուն մատնող դաւանան Արամը: Նիհարակազմ՝ եւ փոքրահասակ խոռոչացած աչքերով 25 տարեկան երիտասարդ մը, որ իբր հնչակեան իրազեկ ըլլալով հայերու գէնքերու թագատոցներուն՝ մատնած էր թուրք ոստիկանական պաշտօնեաներու եւ անկարելի դարձուցած փրկութեան կամ՝ դիմադրութեան ո՛ր եւ է փորձ:

Մօտալուտ փրկութեան յոյսով աուցուած ճամբայ ելաւ արտորականներու կարաւանը Սիսէն դէպի Կարսպագար:

Մէկ օր աւելի մեր բացառաբար վայելած՝ հանգստով քաւական կազդուրուած էինք ամէնքս ալ, եւ քիչ շատ սկսած էինք դարձեալ «մարդու» նմանիլ:

Շուտով մեր ետեւ թողուցինք Ռուբենեանց հայ թագաւորներու պատմական մայրաքաղաքը իր հին փառքի անցեալ յիշատակներովը եւ մտանք Կիլիկիոյ դաշտը:

Եղանակը զարուն էր, մեր ոտքերուն ներքեւ սփռուած էին կանաչազարդ մարմանդներ՝ եւ տեղ տեղ եւս ցորենի հասկերը իրենց գլուխը սկսած էին արդէն վեր բարձրացնել: Կիլիկիոյ տաք արեւը կը ջեռուցանէր տեղացող անձրեւներէ վերջ զգալի եղող ցուրտ խոնաւութիւնը:

Ոգեսպառ արքորականներու կարաւանը աւելի արագ քայլերով կ'անցնէր դաշտի ճամբան, որ ծովու մը մակերեսի նման հարթ հաւասար ըլլալուն դիրքաւ կը քալէինք: Շուտով մոռցած էինք մեր մինչեւ այժմ՝ կրած տառապանքները, անօթութիւնը ծարար եւ ծեծը: Մեր մահուան ուխտաւորներու երիտասարդ անդամները սկսած էին ոգեւորուիլ կրկին, եւ մօտալուտ փախուստի ծրագիրը զիրենք այնքան խանդավառած էր, որ արդէն փրկուած ըլլալ կը կարծէին . . . :

25^օ որ անձնական թէ ցեղային նկարագիրը չի փոխուիր դիրքաւ կամ՝ երբեք, նոյն իսկ մահաբոյր վերջին օրերու մէջ: Մահուան նետ վաղուց ընտելացած էինք, այլեւս անկէ չէինք սոսկար:

Մահը առաջ անձանթ թե և անարկու թշնամի մըն էր մեզի համար,
իսկ այժմ՝ բնտանի բարեկամ՝ մըն էր և սարսափ չէր ազդեր մեզի
այլևս . . . :

Յիտու մանուկը արեւելքէն տեսնելու և երկրպագելու եկող
մոզերը առաջնորդող աստղին նման, մենք անապատի ուխտաւոր-
ներս ալ մեզ առաջնորդող պոչաւոր աստղ մը ունէինք: Այս աստղը
հոգեվարք հայութեան վերահաս արշալոյսի ռահվիրայ աստղն էր,
որ հինգ հարիւր երկար տարիներու սպարդիւն սպասումներէն յե-
տոյ, վերջապէս սկսած էր երեւիլ Նեոաւոր հորիզոնին վրայ, հա-
զի նշմարելի պլպլումով մը . . . : Հայ հորիզոնը սկսած էր շտա-
գունիլ և արիննագոյն կարմիրով մը հրդեհել հայոց պաշտելի և
սրբազան լեռը Արարատ:

Այո՛ ամէնքս ալ խորապէս համոզուած էինք, թէ հայութիւնը
քնաջնջելու համար կազմակերպուած համատարած արեան այս
բաղնիքը գերշնչու էր . . . թէ յորդահոս թափուած անմեղ արիւնը ի
գուր չպիտի երթար . . . : Բայց աւանդ ողջ մնացող հազուադիւտ
բախտաւորները միայն պիտի կրնային տեսնել հայութեան այս
հրաշափստ արեւածագը . . . :

Այս մեր ոգեւորութեանը մէջ, մէկ քանի յառաջապահ երի-
տասարդներ՝ իբր թէ զքօսական պտոյտի մը ելած ըլլային, սկսան
ամէնքին լսելի ձայնով մը երգել զգայուն շեշտերով իրենց կա-
րապի երգը.

— Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ,
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ,
Չըքնաղ երկիրս մեր Կիլիկիա,
Երբ որ փայլէ քաղցրիկ օրեր,
Երբ որ ծիծառն ի լոյն դառնայ
Երբ որ ծառերն հագնին տերեւ,
Յանկամ տեսնել զիմ՝ Կիլիկիա,
Աշխարհ որ ինձ ետուր արեւ . . . —

Իսկ ուրիշ կողմէ, ներշնչուած այս հայրենաբաղձ սրտախո-
րով շեշտերէն, մէկ քանի ծաղկահասակ երիտասարդներ եւս աւելի
մարտազոռ շեշտերով կ'երգէին.

— Ամենայն տեղ մարդ մի է . . .

Մարդ մի անգամ՝ պիտի մեռնի . . .

Բայց երանի որ իր ազգի . . .

Ազատութեան կը գոհուի . . . : —

Ա՛խ որչափ պատե՛ր էին եւ յարմար քանաստեղծին այս մարտահրաւէր խօսքերը մեր ալ վիճակին: Մէկ միլիոնէ ավելի ցեղակիցներ՝ ողջակիզուած էին հայութեան ազատութեան սեղանին վրայ: Եւ եթէ հայ նահատակներու զանգերէ լեռ մը քարձրանար, սուգահովաքար շուք պիտի տար ան՝ սուրբ Արարատի յախտենական ձիւնի երկնաբերձ կատարին . . . :

Արդարեւ հայ ժողովուրդին ցոյց տուած կենսունակութիւնը մարդկային պատմութեան ամենահրաշալի դրուագներէն մէկն էր:

Յեղը անճիտելու համար պարբերաքար հինգ հարիւր տարի կատարուած համատարած կոտորածները, 1890ին Կարնոյ կոտորածը, 1895—96ին ընդհանուր հայկական ջարդերը, 1902ին Սասունի ջարդը, 1909ին Ատանայի կոտորածը, եւ իբր թագ ու պսակ այս ամէնքին 1915ին հայութեան վերջնական ու արմատական ընաջնջումին համար կազմակերպուած, մարդկային պատմութեան մէջ նմանը չտեսնուած ջարդերը, որոնք գերազանցեցին արիւնի ամէն քաղնիքները անցեալ բոլոր դարերու:

Բայց հայը ամէն անգամուն ալ ներողամիտ եղաւ հանդէպ իր ջարդարարներուն եւ համբարուեցաւ իր դահիճներուն հետ:

Հայ ժողովուրդը ազնիւ, վերնգի ու անյիշաչար էր, շուտով կը մոռնար արեան ամէն նոր նախճիր, քաւ էր որ իր անգութ դահիճներն մխիթարական մէկ քանի խօսք ըսէին: Իսկոյն կը սպիանային իր խոր խոցերն ու վէրքերն եւ շուտով կը մոռնար ամէն սեւ օր, մինչեւ որ նոր ջարդեր եւ արեան նոր քաղնիքներ գինք մատնէին կրկին սուգի ու սարսափի:

Ահա այս քազմաշարշար քիւրիցս նահատակուած ժողովրդի մնացորդ ափ մը զաւակներն էին, որ թէպէտ իրենց չորաբեկ հացի պատառը կ'ուտէին արցունքով, բայց կը քալէին երգելով . . . գիտնալով հանդերձ որ դէպի գերեզման կ'երթան . . . :

Ո՛հ անշուշտ չէր կրնար իսպառ մեռնիլ այսպիսի կենսունակ եւ հերոս ժողովուրդ մը, որ հազարաւոր տարիներու արիւնի եւ

կրակի, տառապանքի եւ արցունքի մկրտութիւնը կրած էր . . . : Այո՛ ապագան իրեն էր, քայց ա՛խ ողջ մնացողներն միայն քախտ պիտի ունենային տեսնելու . . . :

Արդէն գիշերուան խաւարը մեզ շրջապատած էր, քայց դեռ չէինք հանդիպած գիւղի մը, ուր գիշերել կարենայինք:

Կը թուէր թէ մեր ճամբան մոլորած էինք, մանաւանդ մեզի ընկերացող ոստիկան զինւորները եւս սկսած էին մտահոգիլ եւ չէին քաշուեր ըսելու մեզի, որ իրենք պաշտօնի նոր կոչուած ըլլալով անծանօթ էին այս ճամբաներուն, այս պատճառով եւ միշտ նարցուփորձով կ'առաջնորդէին կարաւանը առաջ:

Գիշերուան երրորդ ժամս էր եւ խաւարին մէջ առ խարխափ առաջ կ'երթայինք, երբ յանկարծ լսեցինք զէնքի պայթումի յաջորդական ճարճատումներ՝ ճիշտ մեր դէմէն եւ հագիւ 50 քայլ հեռուէն: Բնականաբար յանակնկալս խուճապի մատնուեցանք, ենթադրելով որ մեր ալ մահուան ժամը հնչեց վերջապէս: Ոչխարի հօտի նման ցան ու ցրիւ եղանք եւ ոմանք կը փախչէին՝ առանց ետեւնին նայելու իսկ, եւ ոչ ալ գիտէին թէ ո՞ր կ'երթան:

Անկարելի էր անմիջապէս տէր ըլլալ կացութեան, որովհետեւ ոչ որ մեզմէ գիտէր՝ թէ պետական զէնքերու յատուկ որոտալից ձայն ունեցող զնդակներն որո՞ւ դէմ էին: Մեր երկիրն ալ աւելի կը տասնապատուէր, որովհետեւ հարուածներն կը շարունակուէին:

Վերջապէս հասկցուեցաւ որ երկու ոստիկան զինւորներ՝ 4—5 հատ զինւորական թուրք փախստականներ ձերբակալելով Սիս տարած ժամանակ մեր մօտերը փախած էին, եւ ոստիկան զինւորներն ճարահատ հրազէն արձակելով կը սպառնային զնդակահարել խաւարին մէջ . . . : Չորսը փախած էին եւ միայն մէկը անճարակ գտնուած էր ու չէր փախած:

Բաւական ժամանակ կորսնցուցինք մինչեւ որ կրկին մէկտեղ հաւաքուելով իրար համրեցինք, կրկին համրեցինք մինչեւ որ մեր պաշտօնական թիւը կրցանք հաստատել եւ 109¹ եղանք.

Ապա սկսանք առ խարխափ շարունակել մեր ճամբան: Բարեբախտաբար մեր ճամբան այլեւս դաշտային էր եւ լեռնային երկիրալի արահետներն մեր ետեւ թողած էինք ընդ միշտ:

¹ Սիսէն մեկնած ստան 7 հոգի եւս աւելցաւ տեղւոյն հայերէն մեր կարաւանին վրայ:

Վերջապէս հեռուն շատ հեռուն կրցանք նշմարել պլպլացող տմոյն լոյսեր, քայց անհնար էր մեզի ճշդել թէ հոն գիւղ մը կ'ար, թէ ոչ՝ ոչխարներու գիշերային փարսխ մըն էր:

Գիշերային ճամբորդութիւններու փորձ ուղեւորներ լաւ գիտեն, որ դժուար է որոշապէս ճշդել երեւցող լոյսերու հեռաւորութիւնը: Այսպէս ժամ առաջ հանգչելու յոյսով եւ հապճեպ քայլերով կը յառաջանայինք դէպի լոյսը, իսկ լոյսը կը հեռանար կամ կարծես կը փակչէր մեզմէ: Գիշերուան ցօղը եւ եղեամբ սկսած էր թրջել մեր հագուստները եւ մեզ ստոնցնել: Շատ մը շարժարանքներէ եւ յուզումներէ վերջ՝ հասանք մէկէ աւելի պլպլացող լոյսերու վայր մը, եւ այլեւս կասկած չկար որ գիւղ մը գտած էինք վերջապէս: Բայց մեր աճապարանքին մէջ չէինք նշմարած որ լճացեալ քաւական մեծ ջուր մը պիտի անցնէինք՝ միայն բնականէն երկարած ծառի բունի մը վրայով, որ միակ կամուրջն էր հանդիպակաց գիւղը տանող ճամբան հասնելու համար: Ոմանք գլորեցան ջուրի մէջ՝ մանաւանդ ծերերէ շատերը, ընդ որս եւ Աստուծոյ դժբախտ ծերունազարդ պաշտօնեան Տ. Յուսիկ քահանան ջուրը ինկաւ: Արդէն ամէն անգամ՝ որ այսպիսի դժուարին ճամբայէ անցնէինք, առաջին զահալիժողը այս թշուառ ու քարի քահանան կ'ըլլար, զի եօթանասունը անց էր եւ արդէն ուժասպառ եղած էր տաժանակիր այս աքտորական ճամբորդութենէն: Օր մը տակայն ոչ մէկ հառաչանք թուա իր շրթներէն, ոչ մէկ դժգոհութիւն կը յայտնէր. միայն իրեն միակ անէծքն էր, որ երբեմն ոգեսպառ եղած ատեն կ'ըսէր՝ — Աստուծմէ գտնեն . . . : —

Ամէն կողմէ մեր վրայ յարձակող վայրի զամբոններու դէմ՝ լուրջ պայքար մը մղելէ վերջ, մտանք մեծ ախոռ մը, որուն կից մէկ երկու զոմեր ալ կային: Մեր կարաւանը տեղաւորուեցաւ այս ախոռին ու զոմերուն մէջ՝ եւ առանց բան մը ուտելու հետամուտ ըլլալու, շափագանց պարտասած ինկանք չորցած աղբիւսի կոյտերուն վրայ եւ քնացանք:

Յաջորդ օրը հազիւ կորեկի ցեխանման սեւ հաց մը ձեռք ձգելով՝ ճամբայ ելանք եւ կէս օրուան կարճ դադարէ մը վերջ երեկոյին հասանք շատ կանուխ Կարս-Պազար:

~ Gara. Bazar - Osmanitse ~
La sixe gare de Chemin de fer

30.

ԿԱՐՍ-ՊԱԶԱՐ — ՕՍՄԱՆԻՅԷ

ԵՐԿԱԹՈՒՂՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅԱՐԱՆԸ

Կարս-Պազար ճիհուն թափուող գետակի մը ափին գայմա-
զամանիստ զիւղաքաղաք մըն է, շուրջ հազար տուն բնակիչներով:
Որուն բացի երկու հարիւր տունէն՝ մնացեալը իսլամ մեծամասնու-
թիւն մըն է եղած: Տեղւոյն հայերը եւս տեղահան եղած էին, եւ
ոչ մէկ հայ թողուած էր քաղաքը: Տեղւոյն թուրքերը Կովկասի հա-
մանուն քաղաքէն թուրք զաղթականներ ըլլալուն՝ շատ մոլեռանդ
իսլամներ էին, եւ հայերուն կատաղի թշնամի:

Այս զիւղաքաղաքին առջեւ Սիս երկարող ճամբուն վրայ՝ կա-
ռուցուած է քարաշէն հոյակապ կամուրջ մը, ուրկէ անցանք քա-
ղաք հասնելու համար:

Բայց դժբախտաբար հակառակ մեր ակնկալութեան՝ ոչ միայն
ըստ սովորութեան մեզ չընդունեցին քաղաք, այլ եւ հրամայեցին
որ անմիջապէս հեռանանք քաղաքէն: Ի զուր աղաչեցինք, որ շատ
յոգնած ենք, եւ մանաւանդ հաց չունինք, գոնէ մեր դրամով մեզի
հաց վաճառեն, թէ յօժարակամ բացօդեայ կիջեւանինք կամուր-
ջին մօտիկը, բաւ է որ մեզ թոյլատրեն մեր ուտելիքները քաղա-
քէն հոգալու: Սակայն այս պաղատանքը կառավարութեան դէմ
ըմբոստութիւն համարելով, 8—10 ոստիկան զինուորներ մտրակ-
ներ ու քիբեր ձեռքերնին խուժեցին մեր վրայ, եւ մարզագետին-
ներուն վրայ նստող ժողովուրդէն հանդիպածին գլխուն սկսան ան-
խնայ հարուածել: Երբ ծառի հաստ ճիւղերէ կտրած փայտերը կո-
տրէին, ոտքերով եւ սոնակոշիկներու կրունկներով կը սկսէին հա-

րուածել թշուառները: Գայլի անսակնկալ յարձակման ենթարկուած ոչխարներու նման սկսան ամէնքը խոյս տալ դէպի երթալիք մեր նամքուն ուղղութեամբ: Բայց այս մարդ զազաններուն հայատեաց մոլուցքը դեռ հանդարտած չէր եւ կը վազէին յետամընացներուն ետեւէն եւ անխնայ կը ծեծէին: Իսկ ասոնք ամենասպառաճները եւ ծերերը ըլլալով անգութ հարուածներուն տակ գետին կ'իյնային զգայազուրկ, եւ միայն մերթ ընդ մերթ հառաչանք մը կը լսուէր իբր իրենց կենդանութեան նշան: Շատերու գլուխն արիւնլուայ էր, քայց ոչ ոք ետին կը նայէր այլեւս, ամէնքն ալ կը վազէին ժամ առաջ հեռանալու համար այս դժոխային քաղաքէն: Իսկ գայմագամը կամ տեղակալ-կատարիչը՝ ձեռքով քիչ հեռուն կանգնած նշան կ'ընէր, որ անխնայ զարնեն ու հարուածեն առանց զթալու:

Անկարող այլեւս համբերելու՝ փութացի եօթանասունամեայ հիւժած ծերուկի մը մօտ վերցնելու եւ խնդրելու, որ այլեւս քաւ համարին . . . : Այս անգամ ոստիկան զինուորը իմ ուսիս կը զարնէր ուժգին հարուած մը, իսկ գայմագամը կը պոռար հեռուէն — վո՛ւր քեա՞ֆիր փափագա . . . — զարկ անհաւատ քահանային . . . :

Մինչեւ 10—15 րոպէ տեղ մեզ այսպէս հալածելէ յետոյ, վերջապէս դարձան ետ շարագործ այս ոստիկան զինուորները: Իսկ մեր կարաւանին երիտասարդները շատերու գլխէն վազող արիւնէն գերազրգոռած կ'ըսէին — Աս մինչեւ ե՞րբ պիտի համբերենք . . . այս գարշելիներուն բոլոր ըրածները միթէ իրենց քով պիտի մնան: Ա՛խ մէկը ողջ պիտի չմնայ եւ պատմէ ողջ մնացողներուն եւ ապագայ սերունդներուն մեր այս բոլոր քաշած տառապանքները: Ա՛խ հայր սուրբ զոնէ դուն ողջ մնայիր եւ գիրք մը գրէիր ու պատմէիր մեր այս քաշած բիւր տառապանքները . . . : —

Ահա կը կատարեմ ձեր վերջին նուիրական քաղձանքը, արտորի եւ տառապանքի եղերաքախտ ընկերներ, երբ դուք կը հանգչիք յաւիտենական քունով՝ առանց գերեզմանի եւ առանց սեւ փայտեայ խաչի մը:

Օրը տարաժամած ըլլալով $\frac{1}{2}$ ժամ հեռուն իջեւանեցանք պատահարաբար հանդիպած թուրք գիւղ մը, եւ սկսանք կապել մեր արիւնոտ վէրքերը: Բայց զ՛նչ ո՞վ պիտի կապէր վէրքերը մեր սգաւոր

արտերուն, որ հրաքիսային խառնարան մըն էին բոցավառ վրէժի, ցաւի ու վշտի:

Թուրք գիւղացիներն տեսնելով մեր արիւնլուայ վիճակը եւ իմանալով եղածը, սկսան հայհոյել եւ անէծքով յիշել Թալաթի եւ Էնվէրի անունները ու կ'ըսէին — իրենց ազգին շմոքըրցող անկրօն ու անօրէն մարդիկ միթէ ձեզի կը մեղքընան . . . , ու կ'աւելցրնէին — քաղաքներն ու գիւղերն բնակիչներէն դատարկուեցան եւ մնացած քանի մը էրիկ մարդիկն ալ ռազմաճակատ կը տանին, ասոնք ալ լմնցնելու համար . . . այո՛ ձեզ լմնցուցին, բայց մենք ալ լմնցանք. թող Ալմանը զայ երկրին տէր ըլլայ . . . : —

Յաջորդ օրը տաքուկ արեւով մը ճամբայ ելանք եւ սկսանք կոխոտել Անավարզայի յուռթի դաշտը, որ մեծ համբաւ ունի իր արգասաքերութեամբ: Անավարզայի դաշտը սկսելով Սիսի առջեւէն կ'երկարի մինչեւ Ծիհան եւ մեծ մասամբ ճախճախուտ ու եղեգնուտ է: Սակայն եթէ վտակներու հոսանքները թոււքերով կանոնաւորուին, ընդարձակաճաւալ դաշտ մը կը դառնայ. զի կոյս հողեր են, որոնց վրայ ցորենն ու քամպակն ամենատաւառ բերք կու տան հարիւրին 40—60 համեմատութեամբ: Կլիման ճահճային է եւ մալարիա հիւանդութիւնը շատ տարածուած է. սակայն եթէ չորցուին ճահճներն եւ շամբուտներն, կլիման հաճելի է շնորհիւ Տարոսի մերձակայ ձիւնապատ լեռներուն եւ հիւսիսի քամիին:

Ամբողջ դաշտը հարթ հաւասար ծովի մակերեսի մը հանգունակ մեր առջեւ կ'երկարածգուէր, բայց ոչ մէկ շարժուն էակ կը տեսնէինք՝ ոչ մարդ եւ ոչ կենդանի: Գարուն էր, բայց ոչ մէկ դաշտային աշխատանք կը կատարուէր, ոչ իսկ ոչխարի կամ այծի հօտեր կամ նախիրներ կանաչ մարգագետիններու մէջ կը ճարակէին:

Իթթիհատական կառավարութիւնը բռնագրաւած էր ամէն ինչ, եւ միայն 1—2 տարու կամ ամսու մտրուկներ, հորթեր, գառներ եւ ուլեր թողած էր, որոնք գիւղերու շուրջ միայն կը ճարակէին ցան ու ցրիւ:

Հասանք Անավարզայի պատմական բերդին անբրակներուն առջեւ, ցաւատանջ մեր հոգիներուն համար յուզիչ էր մեր առջեւ պարզուող համայնապատկերը: Ընդարձակաճաւալ դաշտին մէջ մեկուսացած լեռ մըն է, որուն վրայ կառուցուած է Անավարզայի

հոշակաւոր բերդը, որ պատմական մեծ դեր մը կատարած է Ռուբենեանց հայ թագաւորներու օրով: Բնականէն օժտուած բարձրադիր եւ ամրակուռ պարիսպներով բերդ մըն է, պաշտպանուած սանդրազլուխ հակայ աշտարակներով:

Պատմական անցեալ փառքերով հարուստ հին ազգի մը գաւազը ըլլալ եւ տարուիլ անապատները ոչնչացուելու համար եւ անցնիլ մեր նախահայրերու ձեռակերտ եղող յիշատակներու առջեւէն ու չյուզուիլ՝ անհնար էր:

Մեր աչքերն յսոսած դէպի բերդը կը նայէինք ակնապիշ, օգնութիւն աղերսողի մը ակնկալութեամբ, իբր թէ ոգեկոչէինք մեր հին թագաւորներն ու իշխաններն, որ օգնութեան փութային մեզի:

Բերդին ներքեւ գիւղ մը կար, այգիներով եւ պարտէզներով շրջապատուած էր, բայց կենդանութեան նշան չէր երեւեր մէջը ու անհնար էր մեզի ճշդել, թէ նոյն պահուն գիւղը բնակչութիւն ունէր՝ թէ ոչ թափուր էր:

Արեւամուտէն բաւական առաջ հասանք ծիհան գետի եզերքը, ուր էր նաեւ բաւական մեծ գիւղ մը՝ շրջապատուած ծառազարդ պարտէզներով: Այս գիւղին մէջ ըստ սովորութեան գտանք մէկ քանի գետափնեայ մեծ ախոռներ, եւ ստոնց մէջ տեղաւորուեցանք ամէնքս ալ: Առիթէն օգտուելով գետափ փութացինք մաքրուելու եւ լուալու համար մեր կաշիացած ճերմակեղէնները: Բարեբախտաբար այս ախոռները՝ երկար ժամանակէ ի վեր կենդանիներու այցելութիւնը ընդունած չըլլալով չոր էին, եւ զոհ էինք պատասխարուած բնակարաններ գտնելու: Այս ախոռները մեզի համար պալատներ էին. բաւ էր որ մեզ արտօնէին բնակելու մէջը:

Իթթիհատական թուրք կառավարութիւնը քաղաքներէ եւ գիւղերէ հաւաքած էր ամէն տեսակ օգտակար եւ ընտանի կենդանիները եւս, եւ ձգած էր մարդոց պէս միայն կաղ, կոյր, քոսոտ եւ հիւանդ կենդանիները, ձի էշ, կով, եզ, ոչխար, այծ, եւ այլն:

Մեր առջեւ պարզուող տեսարանը շատ ակնահարուցիչ էր, որովհետեւ ծիհան գետը Ալպիստանի լեռներէն բխելով, արագավազ հոսանքով մը կ'իջնար Կիլիկիոյ դաշտը մեր իջեւանած գիւղէն քիչ հեռուէն, եւ կ'ըլլար իրական աղբիւրը Կիլիկիոյ դաշտի հոշակաւոր արգասաբերութեան:

Գետը յորդած էր զարնան ձիւնհալին պատճառով, ոտոզած էր գետափինեայ բոլոր արտերն ու մարզագետինները: Պղտոր եւ տղմուտ հոսանքով եւ յորձանքով ի թաւալ կու զար արգաւանդ դաշտերու միջով դէպի Միջերկրական ծով: Իր հետ լեռնային վայրերէ բերած էր ծառի հաստարմատ կոճղներ եւ ճիւղեր, եւ կը սրբէր ու կը տանէր իր հետ ամէն ինչ՝ որ կը փորձէր արգելք ըլլալ իր հօր հոսանքին ու ընթացքին:

Ախ եթէ այս ճիհունը¹ լեզու ունենար, ինչ սարսազդեցիկ ու աղէխարշ դէպքեր պիտի պատմէր մեզի Ատանայի 1909ի կիլիկեան հայ եղեռնէն: Երբ հազարաւոր յօշոտուած հայ նահատակներու մարմինները ճիհուն եւ քոյր գետը Սիհուն տարին անգաղտնապահօրէն դէպի ծով: Իսկ Փայասի առջեւ դեզերող երոպական մեծ ազգերու ռազմական նաւերու սպաններն լուսանկարեցին պաղ արեամբ, իբր թէ ընական տեսարան մըն էր որ կը լուսանկարէին . . . :

Քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ երոպական ազգերն, Կիլիկիոյ հայոց դէմ կատարուած այս նոր նախճիրն լսեցին եւ լուսանկարեցին, եւ կարծեցին կատարած ըլլալ արդէն իրենց պարտականութիւնը:

Բաւական հանգիստ գիշեր մը անցուցինք, եւ փոքրիկ հանգանակութեամբ մը յաջողեցանք անգամ մը եւս մէկ մէկ պատահով փոքր ինչ ստամոքսներն խաբել տալ մեր կարօտ եւ ամէնքէն աւելի թշուառ ընկերներուն:

Արեւածագին հետ արդէն ամէնքս ալ գետափն էինք եւ հերթի կը սպասէինք անցնիլ կարենալու համար լայնատարած եւ ծովացեալ ճիհունը: Այն նաւակը, որով հանդիպակաց եզերքը պիտի անցնէինք, իսկապէս լաստափայտ մըն էր՝ շինուած ծառի տաշուած գերաններէ եւ ազուցուած նարտարօրէն իրարու հետ, որ 6 մեղր երկայնք եւ 4 մեղր լայնք ունէր: Չորս կողմէն պաշտպանուած էր գերաններով, որով ջուրերը չէին կրնար ներս խուծել: Իսկապէս նախապատմական տապան մըն էր, որ արեւելքի մէջ գործածելի է դեռ եւս բոլոր գետերու վրայ:

Եւ որպէս զի այս լաստափայտը գետի զօրաւոր հոսանքէն

¹ Թուրքերէն ճիհուն:

չբշուէր, երկու ճանդիպակաց եզերքները իրարու կապող մետաղեայ հաստ մալուխի մը շնորհի կ'երթեւեկէր, որուն նախարակաւոր հաստ պարանով մը կապուած էր լաստանաւը:

Ամէն անգամուն որովհետեւ հազիւ 15—20 հոգի կրնար բովանդակել, դժուարաւ ամէնքս մէկ ժամէն կրցանք գետի ճանդիպակաց եզերքը անցնիլ: Մանաւանդ մեծ դժուարութիւն կրեցին ռուսական զինուորներն անցրնելու համար իրենց ձիերը: Հազիւ վերջին խումբն ալ գետը անցած՝ հապճեալ քայլերով սկսանք կտրել դաշտի հարթ՝ քայց քարքարուտ նամբան, արեւամուտէն առաջ հասնիլ կարենալու համար Օսմանիյէ: Չափազանց յոգնած եւ ծարաւահիւծ ըլլալով, յանկարծ ճանդիպեցանք ջրհորի մը, որուն վերեւ մեծ գերան մը կտխուած էր՝ երկաթեայ շղթայէ մը կապուած փայտեայ դոյլով մը: Թէպէտ ուշ շմալու համար ոստիկան զինուորներն չէին ուզեր մեզ թոյլատրել որ ջուր խմենք, սակայն կաշտքով կրցանք արտօնութիւն ձեռք բերել ջուր խմելու: Ժամ մը պէտք եղաւ մինչեւ որ ամէնքս ալ կարգաւ կրցանք մեզ այրող ծարաւը յագեցնել, որ կիզիչ արեւէն ալ աւելի մտրակուած էր:

Վերջապէս արեւամուտէն բաւական վերջ հասանք Օսմանիյէ: Սակայն կառավարական պատասխանատու պաշտօնեաները ամէնքն ալ իրենց տուները մեկնած ըլլալով, ոչ ոք ուզեց մեզմով զբաղիլ: Ոստիկան զօրքերու ենթասպայ մը ի պատասխանի մեր հարցման՝ յայտնեց որ կառավարական շէնքին բակին մէջ պիտի գիշերէինք բացօդեայ եւ քարերու վրայ: Ոչ ոք մեզմէ համարձակեցաւ զանգատիլ կամ տժգոհիլ. ընդհակառակը զո՞ր կ'ուզէինք մեզ ցոյց տալ, խորհելով որ մեր ճանդիպած ուրիշ քաղաքներու նման եթէ մեզ ներս շնորհունէին, ի՞նչ պիտի ընէինք այն ստեղծ:

Թէպէտ բաղաքի մը մէջ կը գտնուէինք, քայց ոչ մէկ կերպով կրցանք օգտուիլ բացառաբար վայելած մեր այս պատուէն: Ոչ թոյլատրեցին որ հաց գնենք եւ ոչ ալ ո՞ր եւ է գնումի արտօնութիւն տուին, ըսելով որ — վաղը կը կշտանաք . . . : — Իսկ մենք 10 ժամէ ի վեր ոչինչ կերած էինք, թող թէ անկէ առաջ ալ նախքան մեր վերջին իջեւանած գիւղէն մեկնիլը՝ չորաբեկ հացի սեւ շերտեր կրծած էինք՝ առանց ուտելու ուրիշ բան ունենալու:

Օսմանիյէ քաղաքը գտնուելով Կիլիկիոյ դաշտին ծայրագոյն արեւելեան կողմը, ուրկէ կը սկսի Ամանոսի լեռնաշղթան, առաջին երկաթուղու կայարանն էր՝ որ կը հանդիպէինք Պուսէն աքսորուելէն ի վեր:

Իբր աքսորական՝ փոքր Ասիոյ խորերը ճիշտ տարիէ մը ի վեր կը դեզերէինք սար ու ձոր, հեռու՝ քաղաքակրթութիւնը յիշեցընող ի՞նչ եւ է յուսադրիչ նշոյլէ: Պարզապէս վայրենացած էինք, եւ երբ առաջին անգամ՝ ըլլալով Պաղտատի երկաթուղու գերման գիծերն հասանք, փրկութեան նոր յոյսեր ծնան մեր մէջ, եւ իրար կը շնորհաւորէինք մինչեւ հոս ողջ հասնիլ կարենալնուս համար:

Բայց դժբախտաբար ի զուր փրկութեան յոյսեր սնուցինք. զի չկրցանք օգտուիլ դժբախտաբար մեզի ընծայուած պատեհութիւններէն եւ դիրութիւններէն: Որովհետեւ քացի մէկ քանի ինծի նման հազուագիւտ բախտաւորներէն, տառապանքի եւ անապատի մեր ուխտակիցներն զնացին աւելցնելու Ռէսուլայնի, Նիսիպիների եւ Տէր-էլ-Զօրի աւազներն, անհետ կորսուելով առ յաւէտ:

